

TÁRSADALMI BAJAINK,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

AZ ÖNGYILKOSSÁGRA.

DOBRÁNSZKY PÉTER,

Jog- és bölcsész tudor, királyi jogtanártól

**KOLOZSVÁRTT,
NY. GÁMÁN JÁNOS ÖRÖKÖSEI KÖNYVNY.
1872**

Nagyságos

KONEK SÁNDOR

kir. tanácsos, jogtudor, a magy. tudom. akadémia rendes, az országos statisztikai tanács, az államvizsgálati bizottság jogtörténelmi és államtudományi osztályának tagja, a pesti magy. kir. tud. egyetem jogi és államtudományi karának kitűnő és munkás tagja, a jog- és államtudományi kar volt dékánja, az egyetem érdemkoszorús volt Rectora és Prorectora, volt kedves Tanáromnak.

Hálám, szeretetem és nagyrabecsülésem jeléül.

Eine Schrift ist nicht Das werth, wass sie lehrt,
sondern Das, was sie anregt. *)

(*) Engel Brno: Zeitschrift d. preuss statist. Bureaus.
1864.-300. 1. 1864.)

E L Ő S Z Ó.

„Társadalmunk bajai!” Egy négy falai közé zárkózott professor bíbelődik az élet bajaival, hát honnan tudhatja ő azt, mi történik az életben? Miért nem ír ő inkább teoriákat, tankönyveket tantványai számára?!

Eként akadémizálhatni sok u. n. „praktikus” a ki azt képzei, hogy a gyakorlati élet minden bölcsesége csak az ő fajtája számára való egyedérség.

Ámde a „szobatudósna” gúnyolt „theoretikus” jól tudja és érzi ma már a Savigny által hangsúlyozott mondat igazsáát, hogy „unsere Theorie muss praktischer, unsere Praxis theoretischer werden!” és sokszor oly dolgokkal foglalkozik kisinylett czellájában, melyeket a „praktikus” alig vesz észre talán épen azon közelség miatt, mely közötté és az élet mindennapi tényei között létezik. A fáktól nem látják az erdőt! Vagy mint Rousseau

IV

monda. Sok philosophia kell azon tények felismeréséhez, melyek hozzánk nagyon közel vannak. A „theoretikus” csak úgy oldalról nézi a pezsgő életet és észlelj de nem úgy, mint a ki üzletet csinál az életből, hanem tanul tőle, és számára eszményeket alkotni, törvényeket, életrendet felállítani vallja hivatásának. A „theoretikust” állása pártatlanságánál fogva más hatalom meg nem hódíthatja, mint az eseményeket uraló és a lelken lebegő igazság.

De ennek aztán hűséget esküdni oly kötelességének tartja, mint a mily kész érette életre-halálra lándzsát törni. Nem szól, hanem tesz.

Jól tudja, hogy kinek nyelvén az oroszlán ordít, annak a szíve nyúlhúsból lehet.

Nem a szó, hanem a tett teszi a bajnokot!

Én azt éreztem és gondoltam, hogy tennem keli, és hogy a mit teszek nemcsak kötelem, hanem idő- és társadalmi szükség is. E feltételekben meglepőleg igazolnak már is más népek irodalmi jelenségei és gyakorlati mozgalmi, íme Renan a hírneves bölcsész e napokban ír „az erkölcsi és értelmi reform” érdekében; egy hazánkfia pedig „Nyugot-Európa és Hazánk” című munkájában a cél és lényeg tekintetéből egy úton jár velem. Hát a gyakorlati élet mit

mutat? Férfiak, mint: Acton lord és Elias püspök Angliában; Hyacinth atyu, Renan és Gainbetta Franciaországban; az utrcchli püspök Hollandban, Döllinger és Blunt sohli Németországba)!: Castelar és Liannu Spanyolországban állanak az erkölcsi és értelmi reformmozgalmak élén.

Mind e jelenségek egy időben és összebeszélés nélkül! Mégis csak a levegőben kell lenni annak a láthatatlan kéznek, mely az emberiség üdvéért verő sziveket nógatja: szóljatok, írjatok, tegyetek, hassatok – **úgy a hogy tudtok.**

És én szólok, írok már a mint erőimtől telik.

Kötelességeink vannak. Kötelmekről kívántam írni akkor, midőn mindenki alva és ébren igények- és jogokról -álmodozik. Tanuljunk előbb eleget tenni, csak azután gondoljunk a jogokra és igényekre!

Ezek indító okaim, annál is inkább, mert az ábrándos, ok- és jogtalan követelések, az erőkincsek tunya veszteglése mellett nemcsak mozdulatlan-ságban tartanak, ez legalább a nyugvás állapota volna, hanem mélyebbre és mélyebbre süllyesztenek a társadalmi bajok tengerébe.

Az emberiség bizonyos tekintetben hasonlít a

VI

„bolygó zsidó”-hoz. A különbség a kettő között az, hogy mű? ez mindenütt a halált keresi, amaz az élei «tán jár. Kísérünk, elsiklunk, sikerhez érünk, egyenes utat találunk, kemény talajt kapunk, majd elbukunk meg újra fel kelünk, keresztutakr jutunk, ahol azt sem tudjuk: merre menjünk! Beletévedünk a keresztül-kasul szövődő életösvények hálójába, Sok idő, felszámíthatlan áldozatok, megmérhetlen törődések kellene ahhoz, hogy bizonyos ponthoz elérjünk. Hullámozás fel és alá az élet.

Az emberiség történetében ez az apály és dagály. De a mozgás örök. Bukdosunk, de megyünk, tévedve, de haladunk!

Ilyen az élet!

Voltak és vannak, a kik azt gondolják, hogy a társadalmi életben főképp az anyagi erők és tényezők azok, melyek hullámokat vernek és képződéseket szülnek.

Ezen feltevés azon félszegséghez vezet az elmélet és gyakorlat embereit, hogy a tudományban és életben főképp az anyagi érdekeket kívánták felkarolni.

Innen van az, hogy még napjainkban is sok „statistikus” vaskos kötetekben tárgyalja az állam

VII

mindennemű anyagi viszonyait, szörszálhasoCató lelkiismeretességgel összeírja mindegy szálig: hány darab öszvér vagy birka, mennyi tyúk és tojás van az országban; de vajmi keveset törődik, sokszor csak egy kegyelempillantást vet a társadalom vallás-erkölcsei, szellemi állapotaira. Minő föld marad parlagon, mely míveletlenül csak burjánt és ragadozó állatokat terem! Mintha az erkölcs és értelem meg a vallás tényezők sem volnának a társadalomban!

Én nem kívánom a szélsőségek példájára azt állítani, hogy a vallás-erkölcsei és értelmi állapotoktól függ minden, hiszen ez állapotok magok is részben természeti okok és tényezők gyümölcsei, hanem tény, hogy azok visszaható, képző és alkotó erővel bírnak az ember és társadalmak életében.

E tény felismerése és méltánylása indította meg Belgium és Franciaország vezénykedése mellett ama nagyszerű tudományos áramlatot napjainkban, melyet moralstatistikainak neveznek.

Még csak a kezdetnél, a végetlen pályának még csak legelső indóházainál vagyunk; még csak az irány, a sugárút fekszik sóvár szemünk előtt. Még csak azt tudjuk: hova akarunk jutni, előttünk csak a cél bűvös lángja lobog hívő fényvel az elérhetlen messzeségben; érezzük inkább mint

VIII

tudjuk, hogy a láthatáron túl egy ismeretlen világ-rész fekszik; eszközeink tökélytelenek még, kísérleteink aránylag parányiak: de a felfedezések és eredmények, melyekhez már eddig is jutott az emberi szellem e pályán, nemcsak nagyszerűek, hanem hatalommal is bírnak az életet megragadni, hogy azt erős karokkal átgyúrják!

A képzelmelek felhőiből leszállottunk a valóság földjére.

Tanulságainkat a tények igaz ajkaiból mérítjük.

A természet és társadalom tényei adják a lépcsőt, melyen fokról-fokra hágva az igazságok egébe emelkedünk. Mások ma eszközeink, mint régen voltak,

A metafizikai módszer helyébe a kritikai (synthetikai – analytikai, deductiv – inductiv) lépett. Más az istentan, a bölcsészet, mások az u. n. „erkölcsi” tudományok ma, mint csak négy évtizeddel előbb; az „exact” tudományokról, melyek épen ez átalakulásokat előidézték, nem is szólok.

A ki e szellemi áramlatokkal nem tart, elavult és a régiségek múzeumába való! Az idő oly forgószelel, mely magával ragad vagy összetörve hagy hátra.

Tanulságaimat, melyeket ezen áramlatból

IX

meríték, közleni kívánom, talán vannak a kik használhatják.

Nem sok a mil· adhatok, de legalább annyit adok, a mennyit tudok. Ezt kötelességemnek tartam. A ki többet és jobbat tud: adjon többel és jobbat. Az oltár mindenkié: áldozhatik a kicsi mint **a nagy**.

Czélom: a használás. És e célra oly eszközt választék, melyeket, a „nagy” közönség kívánalmaihoz képest alkalmasoknak gondoltam.

Ez magyarázza meg az irányt és modort, melyet alkalmaztam. Jól tudtam, hogy a munka legveszedelmesebb ellenségével – a közönnyel állok szemközt, Azért törekedtem, hogy a megkövült érzéseket felrázzam életre, munkára. Talán drasztikus és erőszakoló, talán pongyola lesz modorom és irányom a szálkalesők kicsinyes szemeiben. De főtörekvésem nem az volt, hogy „**szép művet**” írjak, hanem mint gyémántlelkű Eötvösünk *) is ajánlá –, **tenni**, munkára serkenteni akartam. Meglehel, hogy ott, a hol más ember „nyugalmas” és szunyókáló indikativust használt volna, én sarkaló konjunklivussal éltem. De ha a kon-

*) Gyöngysorok, 258-262 s főképp 201. lapon.

junktívus bűn: akkor legyen nekem irgalmas kegyelmes a bíró céljaim- és véges emberi belátásomra való tekintetéből!

Annyi szent, hogy a mit lelkemben találtam, úgy hoztam napfényre, a mint volt az lelkem mélyén; mert így gondolkozám: vagy jó a mit mondok és akkor **követelem** e jó elfogadását; vagy rősz és akkor **provokálom** a jót.

Kószálják a mit irtani, vagy helyeseljék: mind egy, ez már mozgást, teltet, életet jelent; csak agyon ne hallgassanak, mert akkor hasztalanul írtam volna – ezélt tévesztek.

Ha t, olvasóim azt találják, hogy van legalább egy mákszemnyi munkámban, a mível az önbírálat- és önsegélyhez indító és ösztönző kart nyújtottam: akkor ama boldogságon felül, melyet keblemnek a kötelesség teljesítésének érzete ad, megeltem a másik ép oly megtisztelő mint további munkára lelkesítő jutalmat is.

Kolozsvártt, 1871. Sylvester napján.

Szerző.

Nem regény az a rajz, melyre vállalkozunk, hanem szomorú, megrendítő valóság. Egy arcvonaskorunk társadalmi állapotainak jellemképéből, melyet nem ok nélkül neveznek hypokratinak. A regényt, de mely – mint mondám – mégis igaz történet, elbeszéli ezer és ezer változatban a tarka élet.

Oh bár ne volnának ily regényei az életnek, melyek átfúrt mellekről és szétrobbantott agyvelőkről mondanak el rémtörténeteket! Az ily regények varázsa sírhalmok és oszlopok közé vezet, melyekben egy-egy remény van megkövülve. És a megkövülés szomorú folyama napról-napra több reményt ragad el, félünk, hogy a társadalom utoljára egy nagy mausoleumma lesz és szoborrá benne, a minek élni és hatni kellene. Mintha a levegő tele volna golyóval és gyilokkal, remegve kell várnunk a holnapot, melyben talán bennünket is nyakon ragad a dühöngő dämon, hogy gyilkos kéjzűzésének áldozatul ejtsen!

Tény ugyanis, hogy az öngyilkosság napról-

napra nagyobb mérveket ölt; annál lesújtóbb, mert a legkeményebb fők is elvesztik a rémes lények közepette lélekjelenlétüket és megrendült hittel vádolják be gyilkosnak a polgárisodást.

Azonban a ki tisztán akar látni, annak el kell szemérőlni a látszat csalékony üvegét dobni, és a külszín leple megett tapogatni meg a tényeket.

Az öngyilkosság talán olyan régi, mint az emberiség története. A „klassikai” kornak ép úgy megvoltak a maga áldozatai, mint a mai „materialis” időknek. Az ősz Cató, a ki hazája szabadságát nem akarja túlélni; Lucretia, ki az élettől, mely becsületét elrablá, menekülni kivan, vagy Brutus, nem azon véres áldozatok közé tartoznak-e, melyekkel az öngyilkosság dämonának adózik az emberiség? Vagy nem jellemzi-e az a rég elhamvadt időket, hogy sokszor legtekintélyesebb történetíróik dicsőíték az öngyilkosságot?¹⁾

Azt se mondja senki, hogy a **modern** civilisatio az öngyilkosság magvától különösen meg van termékenyítve, mert akkor kénytelen vagyok a Brahmanok, Chinaiak és Japánokhoz küldeni a tu-

¹⁾ Quételet: sur l'homme. Riecke német fordításában 474 l.

datlanságot. Azoknál láthatja aztán kiki, hogy ott az öngyilkosság egyenesen a vallásosság kenetét hordja magán.

Mindazonáltal nem lehet eltagadni, hogy napjainkban valóságos ragályként dühöng az öngyilkosság; mert a szemeink előtt álló tények bizonyítják megrendítő súlylyal, hogy az öngyilkosság minden európai polgárisodással bíró államban évről-évre nő.

Egy csontváz gúnyhahotája viharzik át korunk légtengerén; arra, hogy rémes ujját fenyegetően emeli a könnyelmű kéjvadászok tömege ellen, nem ügyel – úgy látszik – senki.

Hinc illae lacrimae!

A mindennapivá lett önmészárlás egyes eseteinél az irtózat és borzalom hidege fut át, de csak az első pillanatra; lassan-lassan hozzászokunk a rémjelenségekhez, közönyösekké válunk, sőt az elvetemültebb szívek tréfákat és élczekeket szórnak, a mikor könnyeknek kellene hullani a veszteség, a csapás miatt, az erkölcsi elfajulás áradó hullámai között. Az egyiknek nem tetszik a választott eszköz, ízlése szerint a „lovag” melléhez golyó illik; a másik a „felmagasztalás” mellett van.

– az ég és föld között; a harmadik hullámfürdőben szeretne összekelni a halállal és így tovább!

Azonban a szomorú társadalmi jelenség mély és komoly figyelmet kér, mert társadalom-erkölcsi hatásában olyan, mint a rákkór, mely gyógyíthatlan fogharapásokkal rágódik mélyebben és mélyebben az egész társadalmi élet szívkamarái felé. Annyi remény és hit, annyi tartozás és kötelesség dül halomra naponkint az öngyilkok alatt!

A társadalmi nyomor felett összedugott kézzel kacagni **bűnös** kéj; párbajra kell hívni az erkölcs kísérteteit, és férfias erővel elkergetni a „hitvány ebet, mely csak csahol” és gyáván megfutamlik, mihelyt űzőbe vesszük. Ne hivatkozzék a férfi a „sors”-ra, mely nem ura, hanem szolgája! Gyáva az, a ki az önvédelem zászlóját e szavakkal árulja el: „engem a sors legyőzött!”

Az öngyilkosság körül gazdag statisztikai búvárlatok vannak,²⁾ melyek mindenekelőtt azon

²⁾ Oettingen: Moralstatistik 906-943.1.

Wagner: Gesetzmässigkeiten in d. sch. w. m. H. főkép II. rész.

Legoyt: le suicide en Europe a franc. Akad. Séances és Traveaux 1868., 8. és 9. könyv. 271. 1. **Marc d' Espine:** essai an. et crit. de statist. mort. comp. Paris 1858., 86-119 1. **Lisle:** du suicide... Paris 1856. **Guerry:** Statist. morale de l'Angleterre... Paris

szomorú tényt constatálják, hogy az öngyilkosság minden európai államban nőttön nő, annyira, hogy míg a népesség évenkénti átlagos növekvése 1.64%-ot sehol sem halad túl, az öngyilkosság évenkénti gyarapodása 3-5.3 % közt hullámzik, így Franciaországban 1836-1851. időközben az öngyilkossági esetek 2340-ről 4454-re szaporodtak.

Belgiumban	1836–1859-ig	189-ről	243-ra
Dániában	1836-1856-ig	241-ről	426-ra
Magyarorsz.	1851-1854-ig	239-ről	365-re
Erdélyben	1837-1854-ig	40-ről	90-re
Az ausztriai bi- rodalom né- metrészeiben	1837-1861-ig	534-ről	829-re
Poroszorsz.	1836-1861-ig	1436-ról	2185-re
Bajorhonban	1844-1856-ig	300-ról	428-ra
Szász királys.	1836-1858-ig	214-ről	491-re
Hannoverben	1848 -1858-ig	183-ről	232-re. ³⁾

1864. **Dufau:** traité de statistique 298 l. **David:** Statist. Tabelwärk 1858. Kayser: Statist. Tabelwärk. Kopenhága 1847. **Wappaeus:** Bevölkerungstatistik. II. 472.....431 l. **Löwenhardt:** Über die Identität der Moral, u. Naturgesetze 1863. **Salamon; A. Frantz** statistikai kézikönyve 1864. 66 l. **Engel:** a szász és porosz stat. hivatal folyóirataiban 1853., 80 l., 1862., 220 lap, és így tovább.

³⁾ Számadataimat főképp Wagner: Gesetzmässigkeiten II. részéből és Oettingen: Moralstatistikájából mértem.

Az európai államokban, főleg a germán népek törzshelyein felülrő nagyobbodás észlelhető. Minden államok között azonban Erdélyország- és Galicziában legnagyobb a növekvés, úgy, hogy az öngyilkosság fokozódóbb arányban nő, mint a népesség a legtöbb európai államban. 1856-62-ig számított átlag szerint egy millió lélekre következő öngyilkos esik:

Franciaországban	111.;	átlagos évi szapor.	3.3 ‰
Belgiumban	47—61.;	„ „ „	3 (?)
Anglia és Walesben	65;	„ „ „	0.25 ‰
Dániában	276.;	„ „ „	1.9 „
Svédországban	71.;	„ „ „	1.4 „
Norvégiában	94—100.;	„ „ „	0.53 „
Lombardiában	15.4 ‰	„ „ „	0.81 „
Határőrvidéken	31.8 „	„ „ „	0.52 „
Magyarországon	30.;	„ „ „	— —
Erdélyben	36.;	„ „ „	4.6 ‰
Galicziában	45.;	„ „ „	3.7 „
Poroszországban	122.;	„ „ „	1.6 „
Szász királyságban	245.;	„ „ „	3.0 „
Ném. Ausztria	64.;	„ „ „	1.7 „

Az öngyilkossági módokra nézve pedig arról tanúskodnak a tények, hogy az akasztás mind jobban terjed, úgy, hogy Franciaországban például 1835-1858 időközben a vízbeölés esetei 33,7 %-ról 31,6%-ra sülyedtek, míg az akasztási esetek

29.9%-ról 37.5 %-^{ra} emelkedtek. Más államokban hasonlóan, így:

	Viz, kötél, golyó és más eszk. által végezték ki magukat.			
Belgium	27.3 ⁰ / ₀	47.1 ⁰ / ₀	15.8 ⁰ / ₀	9.8 ⁰ / ₀ (1840—1849)
Norvég.	22.5 „	64.2 „	4.9 „	8.6 „ (1846—55)
Dánia	20.8 „	68.9 „	4.9 „	5.4 „ (1845—56)
Szászkir.	22.7 „	62.9 „	8.7 „	5.7 „ (1847—58)
Würtemb.	21.8 „	68.0 „	2.6 „	7.6 „ (1846—60)
Baden	18.0 „	48.3 „	18.4 „	15.3 „ (1840—43)
Bajorh.	24.7 „	49.5 „	17.0 „	8.8 „ (1850—56)
Határórv.	g6.0 „	38.7 „	45.8 „	9.5 „ (1851—)
Magyarh.	16.0 „	60.9 „	13.8 „	10.3 „ (1851—53)
Erdélyb.	10.6 „	73.2 „	10.3 „	5.6 „ (1852—54)
Galiczia	8.5 „	78.6 „	7.9 „	5.0 „ (1851—54)
Ném.Auszt.	9.3 „	65.7 „	13.0 „	12.0 „ (1851—53)
Oroszorsz.	3.1 „	79.1 „	8.9 „	8.0 „ (1831)

Minden itt elősorolt államban határozottan túlnyomó szám használja a kötelet, az egyetlen Határőrvidék kivételével. Némelyek e tényből a mindjobban kialakuló „lovagias érzület” hiányára hajlandók következtetni. En azonban azt gondolom, hogy az, a kit a kétségbeesés az öngyilkosság örvényébe sodor, nem igen sokat törődik az eszközökhez fűződő etiquetti és társadalmi fogalmakkal, hanem választja, ha már annyira van, a legegyszerűbb és **legbiztosabb** eszközt. Az azonban tagadhatatlan,

hogy a Határőrvidék a politikai szervezetében uraló katonai szellem miatt, mint fegyveres és hadi nép természetesebb vonzalommal van a golyó általi harcias halálnemhez.

Az öngyilkosság, mint minden emberi cselekvény, testi vagy belszerkezeti majd kültermészeti és végre társadalmi tényezők közrehatásának a szüleménye. Mindezen uraló körülmények okszerű viszonyzatban állanak az öngyilkosság- mint okozathoz, mely viszony a beható körülmények természetéhez képest változó és a megfelelő tényekben külsőleg is észlelhető.

Így, ha tekintjük az **időt és évszakokat**, melyekben az öngyilkosság elkövették, azt találjuk a Franciaország-, Belgium-, Dánia-, Szász- és Bajorországban, valamint az európai nagy városokban (London, Paris, Berlin, Frankfurt st.) tett tapasztalatok nyomán, hogy az öngyilkosság az egyes hónapokban a nappal emelkedik és süllyed. Vagyis június és július havában mindenütt a legtöbb öngyilkossági eset fordul elő, november, december és január havaiban pedig a legkevesebb. Ám szóljanak magok a tények. Következő öngyilkossági esetek fordultak elő:

Francz. Belg. Dáni. Szász. Ausz. Bajor. Lon. Franf.

1851-60. 1841-49. 1854-56. 1847-58. 1851-54. 1851-57.

Télen: 203. 195. 188. 195. 171. 215. 168. 216.

Őszszel: 207. 229. 211. 217. 211. 226. 244. 199.

Tavaszkor 280. 275. 264. 281. 280. 269. 237. 270.

Nyáron: 300. 301. 337. 307. 338. 290. 351. 315.

E szerint nem – mint gondolnók – a borús és ködös őszi hónapokban, hanem a verőfényes nyáron legnagyobb az áldozatok száma, kétségkívüli tanúságául annak, hogy az idő évszakokként változó természetéhez képest, hatást gyakorol az öngyilkossági hajlamra. A meleg időjárás ugyanis elpuhítja az akarat ellenállási erélyét, úgy, hogy az ingerlő kísértetek több zsákmányt ragadnak; a hideg ellenben edzi, aczélosítja az akaraterőt és így vértet ad a támadások ellen. Az idő azonban csak **egy** hatvány, mely fokozza az érő hajlamot, maga az öngyilkosság főképp az ezernyi társadalmi behatások körében nő nagyra. Annyi bizonyos, hogy az ép és erős akarat-erély felett nincs oly hatalmas a hőmérsékletnek, mint az erkölcsileg már szétmállott akarotromok felett.

Guerry ⁴⁾ kutatásai szerint még a **hétközna-**

⁴⁾ Guerry: statist, morale d' Angleterre ... 1864. Paris.

pok szerint is sajátyszerűleg oszlanak meg az öngyilkossági esetek. Szombaton ugyanis, midőn rendszeren a munkadíjt szokták fizetni, és a vasárnapi mulatságok vannak kilátásban, a legkevesebb eset fordul elő, hétfőn és kedden azonban, valószínűleg, mert az ünnepnapok élvei után a nyomor és kijózanodás annál súlyosabb, a legtöbb esik áldozatul: 11.19%, hétfőn és kedden 15.71 %. A nők ellenben vasárnap követik el a legtöbb öngyilkosságot, mely napon a kóborló, rossz férj leginkább hagyja magára a nyomorban és gondok közt küzdő nőt.

Jellemző különbséget találunk az öngyilkosok között nemeik szerint.

Az öngyilkosságban résztvevő aránya a két nem között nagyon egyenlőtlen; a férfiak 3-4, sőt néha 5-ször nagyobb számmal fordulnak elő az öngyilkosok közt, mint a nők. Sokan e tényből a nőnem átlagosan nagyobb erkölcsiségére hajlandók következtetni; azonban ha meggondoljuk, hogy a férfi természeténél fogva a nyilvános élet viharában él, vállalkozásokba bocsátkozik, melyek pillanatok alatt felemelhetik, de megint tönkre is tehetik; elveket, világnézletet maga alkot magának, minélfogva közelebb áll a csalódások és meghasonlások lesújtó

esélyeihez, mint a nő, ki a családi élet többnyire felhőtlen légkörében, a régi erkölcsök békés uralmához van szokva, úgy hogy nemcsak a kétségbeejtő fejtörések- és elvküzdelmektől távol áll, hanem ha néha-néha gondok rohanják is meg, tünni és szenvedni tudó természetével könnyebben elmentáll a kétségbeesés ostromának.

E tapasztalat alól egyetlen-egy európai államban sem találunk kivételt.

Franciaországban ugyanis a fineműek számviszonya önöngyilkossághoz 1: 3.²³(1851- 60)

Dániában (1835-40) 1: 3.⁴⁸.

Szászkirályságban (1847-55) 1: 3.⁶².

Bajorországban (1857-62) 1: 3.⁹¹.

Belgiumban (1840-49) 1: 3.⁹⁶.

Svédországban (1847-55)1:4.³⁹.

E viszony a **korokhoz** képest változó ugyan, hanem sohasem olykép, hogy a nőnem öngyilkossági részvéte túlhaladná a férfiakét. Egyetlen kivételt csakis a 21-30 évesek képeznek, a kik a nemi elfajulás csábjainak leginkább vannak kitéve; minélfogva az elvesztett szüzi erények gyalázata és lélekfuró gyötrelme nagyon sokat a kétségbeesésbe hajt.

A két nem különböző természete az öngyilk-

kossági **módok és eszközök** megválasztásában is mutatkozik.

Franciaországban 1852-61-ig tett észleletek alapján ugyanis 100 finemű öngyilkos közül 26% a hullámok közé temetkezett, 42-43% felkötötte magát, 14-15% golyót küldött a szívébe, 4-5% szűrő vagy vágó eszközzel metszette el élete fonalát, 3% alázuhant a magasból, 2% mérget vett, 6-7% kőszéngőzzel lehelte be a halált, 1% más eszközökhöz nyúlt. A nők azonban leggyakrabban választják a vízhalált (44-46 %), mert a víz minden különös önerőfejtés nélkül magától végezi gyilkos tisztét, kerülik a „csúnya” akasztást (28.8%), a golyótól a legjobban félnek (0.6%), gyakrabban rohannak le a mélybe (5.5%), méregserlegből ritkábban veszik a halált (3.1%) hanem szeretnek a puha párnák közt kőszéngőzben aludni el – örökre (14.2%³)

A férfiak eszerint leggyakrabban használják a kötelet, a nők a habok elnyelő örvényét.

Ha Wagner azon állítása, miszerint az öngyilkosság indokai befolyással vannak az eszközök megválasztására is, igaz: akkor igen szomorúan jellemezné korunkat a tény, hogy az akasztás folyást nő, mert ezt rendszeren az életunt, korhely vagy

kicsapongó emberek szokták választani, míg az u. n. „ideálisabb” okokból elkövetett öngyilkosságoknál szabályszerűen „nemesebb” (?) eszközök szerepelnek, minők például a golyó, tör, melyekkel a szerelmesek szokták rendszeren boldogtalanságuk furiáit sírhalmok alá temetni.

A **nemzetiségi** sajátságok szerint különböző öngyilkossági jelenségeket találunk különböző nemzeteknél. A német fajnál ugyanis legnagyobb mérvet mutat az öngyilkosság. Egy millió lélekre jön a germánoknál általában 100., románoknál 80.,

német	112.,	angol	65.,
francia	105.,	szlávoknál	34.,
ausztriai szláv	47.,	skandináv	126.,
olasz	20.,	portugál	7.,
orosz	28.	Átlagosan:	68.

A germán faj túlnyomó öngyilkossági hajlamát az uralkodó protestáns felekezetiséggel hozzák okozatos összefüggésbe, mert a lelkiismeretes és mélykedélyű protestáns felekezetűeknél nagyobb lévén az önbírálat hajlama, elfajulás és ferde egyéni fejlődés mellett, könnyebben ragadják őket a nehezedeő körülmények kétségbeesett tényre, mint a könnyűvérű románokat, kik különben is hagyományos megkövült vallási dogmákhoz tapadnak minden

egyéni reflexiók és szellemi törődés nélkül; a szláv véralkat pedig annál kevésbé fogékony a független egyéni önbíráskodás és önelhatározás tényei iránt, mert a politikai és vallási viszonyok kettős nyomása alatt csakis idegen külelemeknek tanult és tud hódolni.

Különböző jelenségekkel találkozunk **a városokban** is, mint a vidéken. Legoyt számítása szerint Parisban 646 öngyilkos jön egy millió lélekre, az egész országban átlagosan pedig 110. Kopenhágában egy millió lélekre 47 7 öngyilkos jön, egész Dániában pedig 288. Berlinben 211 öngy. jön egy millió lélekre, egész Poroszországban 123. Úgy látszik e szerint, hogy az öngyilkosság a városban gyakoribb, mint a vidéken, a nagyobb és népesebb városokban még gyakoribb, mint a kisebbekben. Emlekezetreméltók e tény megfjtására vonatkozólag A. Come-nak kriminálstatistikai értekezésében (Journal des Economistes. 1868. Janvier p. 63.) közlött észrevételei, melyeket Oettingen Moralstatistikája 461. lapján) következőkben foglal össze: „A vidéken, kisebb városokban és községekben már az együttlakó emberek kölcsönös ismerettsége hatályosan ellensúlyozza a kísértéseket és csabokat. A közlelkiismeret mint

örkődő hatalom egykézre dolgozik az erkölcsökkel és jó szokásokkal. Innen van, hogy a község megromlott tagjai többnyire idegen városok zűrzavarát keresik fel, a hol a kínálkozóbb alkalom mellett a gyalázat kevésbé érezhető. Mert a zajló néptömeg és üzérkedők hullámozó tengerében, a hol mint hab a habra, tolul a sokaság és mégis idegen marad mindenki, ki törődik az egyes emberrel, annak erkölcsi és testi tönkrejutásával! Azért a nagy városok valóságos szülőhelyei és tenyészdei úgy az elfajulás- mind az öngyilkosságnak.” Hozzáteszem, hogy azon ezerágú életharcz és üzletverseny, mely a nagy fejlettségű városokban az embereket vállalatból vállalatba hajt, sokak üdvét és lételét a kiszámíthatlan szerencse ragadó kerekéhez köti; úgy hogy valamint váratlan, gyors emelkedés és ternocsinálás lehető, ép oly köznapivá lesz másrésztől ezerek bukása, anyagi és erkölcsi megsemmisülése.” Ezen és hasonló hatások, melyek a társadalmi élet ezeralakú jelenségeiben ténylegesülnek, a nagy üzelmű városok jellemző tulajdonságai; azért oly gyökeresen különböző az egyén- és életképződés a városokban meg a falvakban és vidéken.

A mi illeti a **hivatás** és a **műveltség** befo-

lyását az öngyilkosságra, e tekintetben teljesen megbízható statisztikai adatok még hiányzanak, annyi azonban bizonyos, hogy a legnagyobb számmal a „hommes de peine” vagyis a nehéz és fáradtságos munka emberei, nevezetesen a cselédek és katonák jelenkeznek az áldozatok sorában, úgy, hogy ezeket csak a megbélyegzett életpályák népe, a prostituáltak és fegyenczek múlják felül.

Az **értelmi** művelődés erkölcsnemesítő hatása tömeges ténszerű észleletek által még kétségen felül nem helyzetett: az u. n. moralstatistikai búvárlatok kezdetlegessége, az eszközök és a buvárlatokhoz kellő” közigazgatási szervezetek hiánya miatt. Sőt vámnak, a kik az értelmi művelődés erkölcsítő jelentőségét legalább is problematikusnak tartják. (Ld. Oesterlen: med. Stat. 738. l. – Horn: Bevölkenmsstat. Studies és mások.) Azt gondolják ugyanis, hogy az öngyilkosságra bíró szenvedélyek és indokok gyökere az ember **erkölcsi** lényében és kedélyében, nem pedig tudásában és értelmiségében van; úgy, hogy a gyarapodó tudás és műveltség az embereket ugyan **okosabbakká** teheti, de **jobbakká** nem. Nekem azonban erős hitem az, hogy a műveltség az erkölcsöket is javítja, oly annyira, hogy ugyanazon emberek, ugyanazon nép külöm-

böző műveltségi állapotokban egészen más jellem-és erkölcsképződéseket mutat fel. Ez történelmileg igazolt és igazolható tény.

A műveltségnek félszeg, tehát hamis fogalmából származhatik azon feltevés, hogy a műveltség csak okulni, de javulni nem tanít, a mi különben már magában véve ellenmondás, mert **okulva javulunk**. Az igazi műveltség nemcsak az értelmi, hanem az erkölcsi tehetségek összhangzatos fejlesztésében és érvényrejuttatásában áll, sőt legtágasabb értelemben még a test edzését, gyakorlását és nemesbítését is megkívánja. („Ép testben ép lélek!”)

Az értelmi műveltség azáltal, hogy javító eszméket, életnézleteket, nemesbült szokásokat és szükségleteket kelt és honosít meg, kétségkívül áthatja és átalakítja az egész embert, tehát kedélyét és erkölcsi lényét is; mert az emberben az erkölcsi elem, a lelkiismeret, a kedély oly szoros és létszeres szervezetben áll az értelemmel és hatványaival, hogy nemcsak el nem választhatók egymástól, hanem csak mint különirányú és hatáskörű erői az egységes emberi természetnek szükségképi kölcsönhatásban és összműködésben vannak.

Az embert nem lehet úgy mint a vegyészeti-kig képződött természeti testeket különbontani ke-

délyre meg észre: mert akkor nemcsak hogy megszűnik az lenni, **a** mi, hanem a szétbontás által elemeket sem nyerhetünk, mint a chemiai műveletek által. A kedély ép oly kevéssé létezik valóságban az emberi szervezettől elvontan, mint az ész; mindakettő egységes szervezetben egészíti és tartja fenn egymást és együtt képezik a belső embert.

A mi tehát az ember belső világába behat, az ép úgy uralja az értelmi mint az erkölcsi szerveket. Megengedem, hogy pusztán az értelmi tehetségek gyakorlása és képezése az erkölcsi erőknél pedig teljes elhanyagolása által, az értelem nyakára növeszthető a kedélynek, ez mesterséges és erőszakos eljárás; de hogyha valaki ráadja magát arra, hogy magát nemcsak könyvek olvasásával vagy tudományos kísérletekkel és bűvárlatokkal művelje, hanem gyakorolja a jótékonyság, az önuralom, a szelídség erényeiben, még éhez testét is gymnastisálja hasznos és képző mozgásokkal, – nem hihetem, hogy csak **okosabbá** legyen, de jobbá nem.

E feltevés nemcsak a testszervezet, hanem a mindennapi élet tényei ellen volna.

Meggyőződéseim szerint tehát a műveltségnek igenis van erkölcsjavító hatalma, csakhogy, ha ilyen

hatalmú akar lenni, akkor a művelésnek az egész emberre, nemcsak egyes elemeire kell kiterjedni.

Különben az öngyilkosság nem a **valóban műveltek** közt fordul elő a leggyakrabban, hanem azon osztályoknál, melyek a polgarisodas **külmázával**, esztelen fényűzésekkel, divatos **piaczi frázisokkal** és eszmékkel jönnek ismeretségbe, a nélkül azonban, hogy belsejökben emelkedés és nemesbülés történnék. A félműveltség nemcsak gyengébbé és erélytelenebbé tesz a csapások közt, de azáltal, hogy elérhetlen rögeszmék- és vágyakkal tölt meg, elégedetlenné, zúgolódóvá tesz és kétségbeesett lépésekre ragad, melyek szinte divatosokká válhatnak.

Így tapasztaljuk, hogy azok, kik minden határozott hivatás nélkül élnek és kóborolnak, az u. n. „járdakoptatók” a műveltség bizonyos külmázát hordják magukon, azonban még e csekély műveltségi tőkét is elvetendő célokra és vállalatokra pazarolják. Hasonlóul látjuk, hogy a katona- és cselédosztály rendszeren nagy külfénynyel és czifra színekben jár-ke, anélkül azonban, hogy jellemképződésük szilárd alapokon nyugodnék, azért van az, hogy, miként Oesterlen is találta, a cselédek, ka-

tonák és korhelyek sorából kerül ki nagyon sok bűntevő és a legtöbb öngyilkos.

Ha a **polgári állapotot**, vagyis azon körülményt tekintjük, a mint nőtlen, hajadon, házas, özvegy vagy elvált állapotúak az öngyilkosok, azt találjuk, hogy egy millió ugyanazon p. állapotú emberre.

Polg. áll.	Szászkir.	Württemberg.	Franciaor.
	1847—58	1846—60	1865—
Nőtlen v. hajadon	} férfi nő — —	férfi nő — —	férfi nő 343 51
Házas:	481 120	226 52	237 59
Özvegy:	1242 240	530 97	641 127
Elvált:	3102 312	1298 251	öngyilkosság jön.

E tények arról tanúskodnak, hogy az **öngyilkosok** legnagyobb száma a tényleg siétlen életet élők közül kerül ki, mert míg a házasok átlagosan 16%-al járulnak az öngyilkossághoz, a nőtlenek 28.¹⁰/₀, a hajadonok 21.6%, az özvegyek 36%, az elváltak 60%-al járulnak Németországban a szomorú társadalmi adóhoz. Franciaországban pedig 19.4% a házasok, 28% a nőtlenek, 52.5% az özvegyek részvéte az öngyilkosságban. Más szavakkal a házasok 19.4%;

mindennemű nőtlenek (hajadon, özvegy vagy elvált) 80.6 % (0 százalékat képezik az öngyilkosoknak. Vagy még érthetőbben: **a nőtleneknél 4-5-ször nagyobb a valószínűség, hogy öngyilkosokká lesznek, mint a házasoknál.**

Ezen **tárgyilag** elemezésnél a tények után indultunk, és ne gondolja senki, hogy a nők vettek rá arra, hogy ilyen ijesztő számítással rémítsem meg a nőtlenséget. Minden gyanúsító feltevések ellen hivatkozom forrásaimra, melyek egy Quételet, Wagner, Legoyl és Guerry hitelével bírnak.

Bizony nem az igéző női bájak, hanem a rideg tények kényszerítő hatalma parancsolja e számítást, és mi nem tehetünk jobbat és üdvösebbet a kérlelhetetlen tényállással szemközt, mint-hogy óvszert ajánlunk, mely szerelemmel, az anyagi nő és gyermekek szerelmével gyógyítja a társadalmi bajt. A házasság, a családi élet az öngyilkosság ellen az, a mi a villámhárító az égiháborúban. Ezen állítás komoly tapasztalatokon nyugvó igazság.

Mindannak, mi az életben üdvös: az államnak, erkölcsnek, míveltségnek és boldogságnak ősforrása és örök tűzhelye a család. A tudománya családot az emberi nem legüdvösebb intézménye-

ként tiszteli⁵⁾ mely méltán emelkedik minden ügyleti és üzleti jelentőségen felül a polgári szentségek sorába. Azok a felkiáltások és intések, melyeket az öngyilkos végvonaglásában intéz a hátramaradottakhoz, midőn azt mondja, hogy: „házasodjatok!” mert nincs szerencsétlenebb és elhagyatottabb teremtés a nyomorban magára szakadt embernél, méltók, hogy figyelembe vegyük a benne rejlő jelentőség egész súlyával; egyszersmind azonban kiáltó tanúbizonyság a mellett, hogy a nő a család, a tiszta erkölcs, a jólét hivatott őrangyala, **tőlünk függ, hogy azzá legyen.**

A vallásnak is tagadhatatlan befolyása van az öngyilkosság mérvére, habár a vallást alig lehet egészen különválasztani számos más társadalmi és természeti befolyásoktól.

⁵⁾ Mohl: Encyklop. d. R. u. Stwn. Tübingen 1859. 10-15. 1.

Riehl: Die Familie.

Morgan: Woman and her master.... **Königswarte** r: Histoire de l'organisation de la famille en Fr. Paris; **Laboulaye:** Histoire de la propr. fonc. en Occid. Paris. 1839.

Bosse: Familienleben. Stuttg. u. Tüb. 1835.

Schützenberger: Les loys de l'ordre social. Paris.. 1849

Unger: Die Ehe in ihr. welthist. Entwick. Wien.

Egy millió lélekre jött :

	protest.	kath.	más ker.	Móz. vall.
Poroszországban 1849—55.	159. ₉	49. ₆	130. ₈	46. ₄
Bajorországban 1844—56.	135. ₄	49. ₁	—	105. ₉
Ausztriában 1852—54. és 1858—59.	79. ₅	51. ₃	54	20. ₇
Württemberg 1846—60.	113. ₅	77. ₉	—	65. ₆
Magyarországon 1852—54. és 1858—59.	54. ₄	32. ₈	12. ₃	17. ₆
Erdélyben 1852—54., 58—59.	73. ₆	113. ₂	20. ₅	35. ₅

Az ausztriai magyar birodalomban 1858—

59. jött egy millió lélekre :

	kath.	ágostai	helv.	g. kath.	g. n. e.	unit.	Móz. v.
Magyarh.	41.	60.	74.	14.	15.	—	30.
Erdélyben	130.	90.	83.	29.	24.	94.	—
Határörv.	28.	32.	—	91.	22.	—	—
Galiczia	45.	18.	—	47.	—	—	10.
Bukovina	80.	—	—	—	34.	—	—
Csehorsz.	69.	162.	114.	—	—	—	81.
Morvaorsz.	67.	58.	72.	—	—	—	12.

Több államban, és nagyszámú jelenségekkel tett észleletek után Wagner azt állítja, hogy Európában az öngyilkosság legnagyobb mérvű a protestánsoknál, és valamivel talán nagyobb még a

reformáltak, mint az evangélikusoknál; a katolikusok között már sokkal ritkább, a görög katolikusoknál még gyéresebb valamivel; a mózesvallásuknál általában legritkább. Lisle szerint is igen ritka az öngyilkosság oly országokban, melyek vallásos hitőket érintetlenül megtarták, és a hol a vallásos közöny és teljes gondolatszabadság még nem vált divatos hajlammá. Oly tény, mely **méltán figyelmet és gondolkozást követel** a bölcészek, etikusok-, theologok- és államférfiaktól.

Nem a **különböző** vallásokban, hanem inkább a **vallástalanságban**, melynek egyik vagy másik vallás a szabadabb pórásra való engedés által vagy képviselőinek és kiszolgálóinak garázdálkodása és rász példái által többé vagy kevésbé kedvezhet, kell – szerintem – az ártalmas oknak rejlenie.

Számos más viszonyzatban vehetnők még az öngyilkosságot, azonban ezen viszonyítások inkább hozzávető valószínűséghez, mint számtani biztossághoz vezetnének, azért további következtetésekre szilárd alapot nem találhatnánk bennök. De már az eddigi elemzések is elég súlylyal bírnak arra nézve, hogy a folyton harapózó társadalmi ragályt behatóan kutassuk, mert a különösen hazánk főbb pontjaiban ijesztőleg dühöngő baj orvoslására addig

semmit sem tehetünk, míg annak gyökereit fel nem kerestük. Mint a gyomlálásnál, itt is gyökerestől kell kiirtani a társadalmi fattyúhajtásokat, különben újból felsarjadzik a burján.

Előbb vázolni kívántam a tényállapotokat és ezek után törekszem az öngyilkosság indokait behatóbban elemezni.

Túlhajtás volna azt állítani, hogy a vesékbe nem látó ember hibátlanul és kimerítőleg megtudna napjainkban már valamennyi indokot állapítani, mikor az öngyilkos sokszor a beható okok **egész hálózatának** lesz áldozatává és nem egyszer maga sincs tisztában azzal, hogy melyik ok győzte le őt. A mennyiben mégis emberi bizonyossággal a szerencsétlenek hátrahagyott leveleiből, vagy egyéb ismert körülményekből az okokhoz lehet jutni, Guerry, Wagner, Oettingen nyomán az indokokat következő 10 főosztályba sorozhatjuk: ⁶⁾

1) Elmebetegség (vallásos és politikai rajongás) férfiak $\frac{29.1\%}{2} + \text{nők } \frac{46.8\%}{2} = 37.9\%$.

2) Testi bajok (a két nem részvéte az öngyilk-

⁶⁾ Oettingen: eml. munk. 940 1.

kosságban ezen okból) $\frac{f. 11.3\% + n. 11.3\%}{2} = 11.3\%$.

3) Zilált vagyoni viszonyok miatt:

$\frac{f. 14.9\% + n. 6.4\%}{2} = 10.6\%$.

4) Kicsapongó és bűnös életmód (iszákosság, bujaság, játékkór, tunyaság) $\frac{f. 11.0\% + n. 5.0\%}{2} = 8\%$.

5) Családi viszonyok miatt $\frac{f. 9.6\% + n. 10.1\%}{2} = 9.8\%$.

6) Büntetés félelméből (lelkiismeret furdalásai, szégyen, megbánás) $\frac{f. 10.3\% + n. 8.2\%}{2} = 9.0\%$.

7) Életuntságból $\frac{f. 5.9\% + n. 4.1\%}{2} = 5.4\%$

8) Szenvedélyek (harag, kétségbeesés, nagy-ravágyás, szerelem) $\frac{f. 2.9\% + n. 5.9\%}{2} = 4.4\%$.

9) A helyzettel való elégedetlenség miatt $\frac{f. 0.8\% + n. 0.8\%}{2} = 0.8\%$.

10) Mások, főleg hozzánk tartozók feletti bánkodásból $\frac{f. 1.0\% + n. 5.9\%}{2} = 3.4\%$.

Ezekből látható, hogy elmebetegség (37.9 %), zavart vagyoni viszonyok (10.6 %), a bűnös és fajtalan életmód (8.%) azon okok, melyek legtöbb áldozatot kivannak.

Azonban nehezen, sőt nem is lehet az öngyilkosságot egyetlen egy uralgó okból származtatni.

Az a körülmény, a mit egyes esetekben az öngyilkosság okául szoktak adni, rendszeren csak egy roham, melynek az öngyilkosságra lassanként megérett ember többé ellenállani nem bír. Azért az öngyilkosságot a legtöbb esetben mélyen rejlő és sokfélelép összeszótt társadalmi mozzanatokra kell visszavinni.

Merem állítani, hogy e kóros jelenség a legtöbbszörre társadalomerkölcsi viszonyokból ered, melyeket egyelőre talán joggal lehetne összefoglalni azon tételben, hogy korunkban a vallás és erkölcs nem mérvadó hatalmak a **társadalmi** életben. A törvény tiszteletben tartja ugyan **papirson** az erkölcsöt, vallást, hanem hányszor adja a törvénszegés és erkölcsigázolás példáját maga a törvényhozó meg a bíró; az író eszményekkel tölti meg könyveit és ő az, a ki nem ritkán pénzért adja el lelkét, meggyőződését; a pap morált és

vallást tanít a szószéken, s az életben van példa reá, hogy ő a legnagyobb erkölcsi ragadozó állat; minél nagyobb, annál többet mer a törvény és erkölcs ellen.

Mielőtt azonban felállított tételém bővebb elemzéséhez fognék, egy nézponot kívánok hangsúlyozni annál jobban, mert azt sokan elhanyagolják és mellőzik. Arra a kérdésre igyekszem ugyanis felelni mindenekelőtt, hogy minő álláspontot kell elfoglalnia annak, a ki az embert és életét tanulmányozza?

Már Aristoteles ⁷⁾ társas állatnak jellemezte az embert, és e jellemzés csak kifejezése azon belső természetnek, melyet az ember születésétől fogva magával hord és az életben megfelelő viszonyzatokban külsőleg is ténylegesít (állam, társadalom).

Sokan oly magáraszakadt egyéniséget tulajdonítanak az embernek, a minővel az sem faji, sem egyéni természeténél fogva sohasem bírt. Nagy felületességet és tévedést árul el azon gondolkozásmód, mely az embert úgy tekinti, mintha az összes erkölcsi, értelmi és anyagi készleteivel –

⁷⁾ Politikájában.

úgyszólván – a felhőkből cseppent volna alá. Az embert ép oly kevéssé lehet elszakítani a társadalomtól, mint az élő növényt a talajtól, melyen áll. Az ember összes tulajdonaival együtt – hogy úgy szóljak, társadalmi növény. Mindenét, a mije van, a társadalomtól kapja. Senki sem szüli és neveli önnönmagát, sőt az ember születése első idejében gyengébb és tehetetlenebb bármely élő lénynél, úgy, hogy ha a csecsemőt magára hagynák, menthetetlenül elveszne. Azt mondják azonban, hogy ez a legelső időben az állatokkal is így van. Megengedem, habár az állat már meleg ruhát hoz tetén a világra, fogakkal és járni-kelni tudó lábakkal van felszerelve, kifejlett életösztönei vannak; és míg az állat rövid idő múlva önálló lesz, és minden kötelékekből, melyek szüleihez fűzték, annyira kilép, hogy azokhoz többé az emlék és érzés semmi árnyalata sem tartja, az ember évekig van tehetetlenségében az ápoló szülék gondozására és vezetésére utalva. Oly körülmény, mely az állatok mulékony viszonyát a szülőkhöz, az embernél szükségképen állandóvá és tartóssá teszi már ily tisztán természeti oknál fogva is. Már ha – a mint a physiologia tanít – egyrésről a természeti-tulajdonok legalább bizonyos mértékben és átlagosan

örökölhető, másrésről a teljesen gyámoltalan ember léte első pillanatától fogva mindent a körülülte levő társas élettől sajátít el, a szokásokat, az erkölcsöt, a vallást, fejlődése magasabb fokozatán a társadalmi és tudományos elveket, szóval, ha az ember mindent, a mije van, a társadalomtól kap, lehet-e őt józanon oly individuumnak képzelni, a melynek mindene önnönmagától van? Ily feltevés nemcsak logikai lehetetlenség, hanem kiáltó ellentét lenne az élet mindennapi tényeivel.

Nagyon kevés az végelemzésben, a mit eredetinek és egyéninek lehet az embernél nevezni. Egy porszem a hegyek között.

Ha tehát az embert vizsgáljuk, őt mindenekelőtt oly lénynek kell tekintenünk, mely a társadalom valamennyi beható okai alatt fejlődik és lesz azzá, a mi. ⁸⁾

Ezen álláspontról nézem és vizsgálom én az embert élete hullámzó mozzanataiban, midőn az öngyilkosság ellen óvszert keresek.

Az orvosok a betegség gyógyításánál úgy járnak el, hogy mindenekelőtt igyekeznek kézre

⁸⁾ **Quételet:** sur Γ homme..... passim. — Max Wirth: Handbuch des Bankwesens. 1-4. 1.

keríteni a baj okait és meghatározni magát a bajt, és miután a diagnosissal tisztában vannak, aztán látnak az orvosláshoz, mely az ártalmas okok eltávolításában és a természetes rend helyreállításában áll. Ezen eljárási módot követem én is.

Magát a gyarapodó társadalmi kórállapotot konstatáltuk – a mennyire lehetett – számokkal. Most az okokat kísértem meg elemezni, hogy végül gyógyszert ajánlhassak.

Feljebb egy tételt állíték fel, a melybe mint gyúpontra valamint minden okszál összefut, úgy onnan mindenfelé kisugárzik a társadalmi életbe. Azt állítám ugyanis, hogy a mai társadalom bajainak és közelebről a fokozódó öngyilkosságnak két főoka van, az egyik az, hogy társadalmainknak nincs vallása, a másik még nagyobb ok, hogy nincs erkölce. E tényt megint korunk felületes és mindenbe kapkodó félműveltségéből magyarázom meg magamnak, mely annál veszedelmesebb, mert napjainkban a szakadatlan feltalálások és reformeszmék az élet minden ágában és terén oly versenyt és szerencsevadászatot idéznek elő, hogy igen sok pályázó agyonnyargalja magát; az erősebb és ravaszabb elgázolja a gyengét és együgyűt; bukások és mindennemű nyomor következnek be, melyek a

divatos vallási és erkölcsi közöny mellett az elbukottat, a ki a hit vigaszát és felemelő hatalmát, és erkölcsi kötelmeit nem érti többé, a kétségbeesésbe hajtják. Ily körülmények között, a ragadó haladás szédítő ugrásaiban a legváltásosabb **átmeneti állapotokat** éljük.

Az ifjú egy pillanat alatt nagy, gazdag és tekintélyes akarna lenni és neki rohan a szerencse ragadó kerekének, a nélkül, hogy magát kellőleg felszerelte és begyakorolta volna a végzetes munkára, innen aztán, hogy az a kerék annyit összetör és elgázol. A korosabbak sokszor alig tudnak megválni a szívökhöz nőtt hagyományoktól, míg más részről az új eszmék és javítások hatalmas öket is hódolni készíti, a miből a múlt és jelen közötti makacs ellentét támad sokszor oly kábító és összezúzó erővel, hogy az engedni és nyúlani nem tudó vastermészetek összetörnek, és a helyett, hogy az ellentétek mélységét áthidalni vagy kiegyenlíteni tudnák, és maguknak utat nyitnának az átmeneteire egyik partról a másikra – a múltból a jelenbe, a helyett régi módra járnak tovább és magukat az ellentétek áthidalatlan örvényébe temetik.

Korunknak nem a vasra, mely törik, hanem az aczélra, mely hajlik, van szüksége. Az a kedély,

mely nem ruganyos és nincs előkészülve a rohamosan változó társadalmi időjárásokra, azok áldásai- és csapásaira egyaránt, megtörik.

Ez a mai átlagos társadalmi állapotok természetete, melyet a kivételek jelentéktelen súlya nem hazudtolhat meg.

Azt mondom, hogy társadalmainknak valójában véve nincs vallása. Vagy, ha tetszik, annyi a vallás, a hány az egyén, a mi más szavakkal annyit tesz, hogy nincs pozitív és gyakorlati vallás. E tény nem szorul bizonyításra azok előtt, kik az életet észlelni és elemezni szeretik.

Ellenzőim talán azt vetik szememre, hogy tekinteten kívül hagyom napjaink folytonos küzdelmeit a lelkiismeretszabadságért – a lelkiismeret vallásáért. Ellenkezőleg, én e lelkes küzdelmekre nagy súlyt fektetek, de nem **jelen** eredményeikért, hanem mert **jövőt** látok bennök.

A jelen állapotok között, midőn egy felületes és álmíveltség minden nagy és nemes eszmének csak a külmázától engedi magát csábíttatni és a légkört nagy szavak üdvtelen lidérczeivel tölti meg, melyeknek összezúzó nyomása alatt szenved a modern társadalom, ilyen állapotok között épen a hitbéli küzdelmeket nemcsak természetlenneknek, ha-

nem áldástalanoknak tartom. Mert ma a legszen-
tebb eszméket és dolgokat üzérkedés tárgyává te-
hetik. Hisz annyi üres hang, annyi reklám, annyi
agyrém egy-egy időben sem volt, mint a maiban.
És ha mindez csak meddő piaczi lárma maradna,
még hagyján! E század és napjaink hullahalmai
azonban másról tanúskodnak.

A jámbor és józan népnek, melynek annyira
aggályos lelkiismerete volt és a rosztat büntető is-
tenség kezétől úgy remegett, ma csak egy divatos
szót kell kimondani, és kész, hogy gyűjtson, ra-
boljon és nyaktilót emeljen, mindezért a lelkiismer-
et nem marja többé. Miért? – Mert nincs a kitől
tartson. Isten helyett üzér-jelszók és hangzatos
szólamok vannak a zászlókra írva. **Isten – ma
nem divat!**

Hiszen azt, a ki az igazság mérlegét és kard-
ját tartotta eddig a lelkiismeretek felett, épen oly
nevetségessé és csúffá tették azok, kik vállaikon az
„ész” istennőjének bálványát hordták és hordják
körül, mint azok, a kiknek bitor keze az istenség-
ről letépné az égi tulajdonokat, hogy azokat, ha
lehetne, magukra raggassák és emberi szennyel
mocskolják be.⁹⁾

⁹⁾ A csalatkozhatlanság dogmája!

Csoda-e, ha a népnek is nyílik valahára a szeme, és keblében a legelső ébredés az, hogy **hitetlenné** lesz akkor, midőn igen sokan, a kiktől eddig tanult és tanulhatna, vajmi gyakran megcsalják és a legaljasabb czélok eszközéül használják? Mély jelentőség fekszik abban; ha az egyszerű, de erős nép azt mondja: már a papnak sem hiszek többet. Ha a nép kedélyére a tanító-közegeknek többé nincs hatásuk, ha a nép bizalmát és hitét veszti és mindenben, a mi körötte van, csak ellenséget látja, mely ellen természetesen viszont ellenséges érzelmeket táplál: ez annyit tesz, hogy felszabadul a bűn, felüti lejtét a társadalmi nyomor, -hítlenné lesz a szolga ura, a munkás a munkaadó, a polgár az állam, a gyermek a szülék iránt.

E hitetlenség- és hűtlenségben kell a mai társadalmi bajok gyökereit keresni. Eget-földet ígérnek a népnek, de beváltani senki sem tudja és akarja, a nép akkor tér magához, mikor már vérig zsarolva és kizsebelve van, és magához térése egy rémes csalódás. Megcsalva, meggyalázva egyszerre, és mégis bizalmat meg hitet követelni tőle legalább is természet ellen való dolog.

Ekként neveli fel a bűnös társadalom ma hitetlenné a népet, és beoltja a kiirtott lelkiismeret

helyére a harag és bosszú érzetét önnönmaga ellen. A ki e tény felett kételkedik, ám álljon szóba a panaszkodó, fenyegető és minden ellen összeesküdt néppel. Mély meggyőződésem, hogy azon szörnyűségek, melyekre napjaink történetében a nép, főképp az u. n. munkásosztály vetemedik bizonyos társadalmi és közgazdasági jelszók czége alatt (munkásmozgalmak, strike-ok, kommunisták) nagy részben az isten és emberek iránt megrendült, vagy egészen kiveszett hittel vannak okozatos kapcsolatban. Hiszen a papok, a vallás és hit bajnokai ellen az elkeseredés és üldözés a pogányság legvadabb századaiban dokumentálta magát hasonló rémtettekben, mint ma. (Darboy érsek, a dominikánusok, más papok és apácák lemészárlása Parisban, de a papság és intézményei ellen mindenütt dühöngő elkeseredés napjaink legborzasztóbb tényei közé tartozik.) Ilyen a hit állapota a társadalom gyökerénél – a népnél.

Hát az u. n. honoratiorok vagy az értelmiség hogy áll a hittel?

Az **igazi** értelmiség vallása korunkban a lelkiismeretszabadság. A múlt emberei kényelmes hagyományok és dogmák bölcsőiben rengették lelküket, az értelmiségnek metsző és elemző **kritika**

kell. ¹⁰⁾ Nem a ránk tapasztott vallásos rögeszmék és agyrémek, hanem a logikailag igazolható valószínűség képezi a mai hit talaját. Minden beszámítás alá eső ember vallását ma azon alapokra építi, melyeket neki a mindenható istenről a józan ész nyújt; mert – mint Chilling worth monda – isten azért adta az embernek az észet, hogy vele az igazat a hamistól megkülönböztesse; a ki tehát nem az igaznak megismerésére használja az észet, hanem hisz és nem tudja, miért, – az csak **véletlenül** találja el és hiszi az igazat, nem pedig **tudatosan** és meggyőződésből. Sem isten, sem ember nem követelheti, hogy józanul többet higgyünk, mint a mennyire okaink és bizonyítékaink vannak.¹¹⁾ Nem elég ma már a hithez a kedély tüze, hanem mindezekelőtt az ész világára van szükség. Ma azonban, midőn a hagyományok és dogmák hitköréből az ész birodalmába viszük át a lelket, oly átmeneti időkben élünk, minők minden gyökeres változást jellemeznek. Sok lélek küzdelemben áll önmagával, nem tudja, vájjon szakítson-e a keblébe mohosodott hittel, vagy átkarolja-e az ujat; másokat a tájéko-

¹⁰⁾ Buckle: History of Civilis, in England. 7. fejez.

¹¹⁾ Chillingworth: Religion of Protest. 66, 133

zatlanság és mindennel való üzérkedés a vallásos közöny örvényébe hajt; megint másoknak nincs kellő lelki műveltségük és erélyük arra, hogy hitüket isten- és magukhoz méltóan alakítani tudják és sokszor oly dolgokat hisznek, melyek minden hitet nevetségessé tesznek; némelyek lelki képtelensége éppen annyira megy, hogy egyáltalán eldobják maguktól a hitet. Szóval ezen átmeneti küzdelmekben éppen annyiféle felekezete van az ész vagy lelkiismeret vallásának vagyis a vallástalanságnak, mint a hagyományok- és dogmáknak volt és van.

Csoda-e,, ha a zűrzavaros lelki forrongásban sokan önnönhitők örvényébe temetkeznek és soknak olyan a kezében a hit, mint a gyermeknél a kés!

A lelkiismeretszabadsághoz éppen úgy, mint bármínemű szabadsághoz érettség, lelki és erkölcsi műveltség kell. A ki a műveltség ezen érettségi fokán nem áll, az a hittel csak önmagát gyilkolja meg. A ki például az öngyilkosság bűntényét szándékozik elkövetni, az egyszerűen oly hitet készít magának az istenről, miszerint az neki, okainak és körülményeinek mint „igazságos bíró” megbocsát, és mi természetesebb, mint az, hogy okait és körülményeit mindenki mentők- és enyhítőknek tartja; így aztán nyugodtan lát a bűntényhez. Egy másik még azt

a kényelmetlenséget sem szerzi magának, hogy mentségre és igazolásra gondoljon, hanem egyenesen olyan hitet csinál magának, hogy a halál egyszersmind utolsó ítélet, melyet az emberre mond a „sors,” a halállal vége van mindennek és így büntényéért számadással senkinek sem tartozik. A közönyös meg egyáltalán semmire sem gondol, hanem tesz pillanatnyi ösztönei szerint, ha teher neki az élet, mi egyszerűbb, mint letenni a terhet, senkinek semmi köze hozzá!

Szóval: az u. n. ész vallása – a lelkismeret-szabadság eként válhatik éretlen lelki állapotok? mellett a gyermek késévé! így lehetnek a mai hitbéli állapotok a társadalmi bűnök bölcsőivé.

Kevés az ma, a ki lelkével és istenével anynyira tisztában van, hogy a hit bajaiban gyámola, betegségében orvosa, a kísértetek között vértje lenne. De ez a kevés a társadalom fentarto sarkpontjait képezi, a jövő haladás és jólét rajtok fog felépülni.

A legmélyebb bűvár, a legnagyobb bölcsész, a legkitűnőbb tudós egyszersmind a legnagyobb vallás- és erkölctanár is.

Egy Kopernikus, egy Newton, Poisson és Pascal azok, kik a Világ nagyszerű gépezetében az égi építész műremekét csodálják, egy Laplace az, a

ki az istenség létezését még bizonyítani sem engedi, annyira felette áll az minden bizonyításnak. Egy Süßmilch az, a ki az ember-világ csodás változataiban is „isteni rendet” lát;*) egy Qnételet az, a ki imádva hajol meg a nagy építőmester előtt, a ki mindent törvények szerint alkotott; egy Gauss kiáltott fel a nagy aritmetikusról: isten mér és számít! Vagy egy Voltaire kaczagó szelleme megtudott-e válni a pályától, melyen halomra döntötte az oltárokat, hogy az utódok jobbakat építsenek helyökbe? Utolsó szava is egy imádó sóhaj volt ahoz, a ki ellen életében látszólag küzdött – istenhez. Vagy Danton, a ki vérfürdőbe fulasztotta a hitet nem úgy járt-e, mint Saul, midőn végre is kiszólt lelkéből a kiirthatatlan hit, miszerint oly szükségkép létezik isten, hogy, ha nem léteznék, magunknak kellene csinálnunk.

És minden búcsúzó érzi végórájában a szomjat azon örök fény után, melyet Göthe utolsó szavaival kért: „Mehr Licht!”

Szóval még azok is, kik magukra a hitetlenség hitét erőszakolják, annak a lénynek az imádásával válnak meg az élettől, a kit bármennyire akarnak sem űzhetnek ki kebleikből. A távozó öngyilkos,

*) Süßmilch: Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts . . . Berlin.

ha levelében búcsút vesz kedveseitől, utolsó szavában is azt kívánja, hogy **isten** áldja meg őket!

A mennyire tény tehát, hogy a hit örök és kiirthatatlan az emberi kebelből, ép úgy áll az is, hogy napjaink átmeneti kultúrküzdelseiben nem ritkán még az erős is elveszti lelkét és oly istent készít magának, a ki őt büntényében igazolja és kimenti. Ez a kor felületes, erkölcsi és értelmi Művelődésének vad hajtása, melyet csakis **józan** erkölcsi és értelmi művelődés irthat ki vagy nemesíthet meg. Ma vallásosnak lenni egyáltalán **nem divat**, megszólják az embert, ha templomba jár. Vagy ha menni szabad, sőt kell az isten házába, akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy tulajdonképpen hangverseny, szavallat vagy más egyéb színjátékok lesznek rendezve. A templomokban akkor, midőn istenünkkel lehet bennök szóba állani, ma már azokon kívül, kik csak láttatni és látni óhajtanak – csak vénasszonyokat látunk. Igaz ugyan, hogy **részben** a vallás szolgálói vitték oda a dolgot, hogy a juhokat jobbadán mind megette a hitetlenség és vallástalanság farkasa, azonban az ember nem birka, melyért mindent a pásztornak kell tenni, hanem önnön magának ura és őre is egyzersmind, minélfogva sorsáért felelős. Az élet ör-

vényeiben csak a hit hatalmával tarthatjuk fenn sokszor magunkat, a ki ezen hatalmat eljátsza magától, bukásáért felelős. A kinek hite nincs, kétségbeesik, megsemmisíti magát; a ki hisz, az tűr és emelkedetten várja a szabadulást; a hitetlen meghódol a nyomornak, a hittől áthatott lélek magát megadni sohasem fogja. A hit hősiesség, a hitetlenség gyávaság. A hitetlennek nincs mit várnia, a hit embere még csak készül és vár. A hitetlennek a földön vége van, a hit előtt csak kezdet a földi lét. Es mennyivel emelőbb az egész életet csak kezdetnek tekinteni, mikor minden kezdő azal szokta magát vigasztalni, és munkára ösztönözni a terhek közepette, hogy minden kezdet nehéz, előtte azonban a jövő üdv hívó eszménye lebeg!

Egy másik collectiv ok, melyből a társadalmi bajokat származtatom, azon tény, hogy a társadalmi erkölcsök oly lazák, hogy alig nevezhetők erkölcsöknek. Sőt az erkölcs mindenütt illusoriussá lesz. Vehetjük például a népközi életet. A magas politikában nem látunk egyebet hűtlenség-, árulás-, rászedés-, rablás- és gyilkolásnál. Ma a Macchiavellik fénykora van. Egyik diplomata alattomos-sága és ravaszsága nemzeteket a mézszárszékre csá-

bit, a másik meg meztelen arczátlansággal tépi szét a szerződéseket, melyeket Európa minden nagy hatalma szentesített, és szemébe kaczag minden jog- és erkölcsnek. Örökös alattomoság, suttogás és összeesküvés tartja a világot lázas remegésben. A létökért remegő népek fegyverkezni kénytelenek magukat az alattomoság ellen ravaszsággal, a csalás ellen csalárdsággal, az összeesküvés ellen hűtelenséggel. Gyakorolni kénytelenek magokat az erkölcstelenség legaljasabb bűneiben.

Belülről is hasonlóan állanak a dolgok. Mindenütt párt meg párt. Egymás ellen minden eszköz jó: a csábítás, a lélekvásárlás, a fűt-fát ígérgetés, ily rendszeres irtása a becsületértzésnek, a bizalom és hitnek künn és benn. A világ- és nemzetgazdászatanban ugyan az a csalás és útonállás mindenütt. Egyik állam gazdasági szerződéseit a másik állam bőrére igyekszik kicsikarni; a határokon kívül és belől pedig mindennemű szédelgések- és ármányokkal igyekszik egyik a másik hitelét és üzletét aláásni. Mindenki el akarna nyelni mindent. A hitei aggódva keresi a becsületet, a vétkes bukás egymást éri. Zavart hajhászó szájhősök összevesztik az érdekek harmóniáját.¹²⁾ Szembeállítják azt,

¹²⁾ Bastiat: Harmonies économique. Paris.

a minek összeölelkezni kell: a tőkét és a munkát.¹³⁾ Közösnek akarnak mindent közös erőködés és munka nélkül, áldozatul esik a szeplőtlenység, lopásnak nyilvánítják a tulajdont.¹⁴⁾ Ilyen a szédelgés és demoralisatio a legmagasabb és legmélyebb rétegekben. Sőt az elerkölcstelenítést maga az állam szervezi és vezeti, midőn napról-napra sors- és hazárdjátékokra csalja a becsületes munka után megtakarított filléreket és midőn oly intézeteket tőr és tesz jövedelmei forrásává, melyek a társadalmi erkölcsöt és jólétet legveszedelmesebben mérgezik meg. (Nyilvános bordélyházak, orpheimok!)

Minden társadalmi intézmény a divatos fajtalanság bűnbarlangjává kezd süllyedni. Gondoljunk csak a színházakra, melyek az erkölcsök és ízlés nemesítésére hivatvák. A minden erény őrangyala, a szemeit lesütő szemérem ki van dobva a hajlékból. „Dunanan apó,” „Szép Hona,” meg a „Párisi élet” tetszik a nagy tömeg fajtalan ízlésének. A ballett és kánkán tomboló lábszárai lerúgnak min-

¹³⁾ Az u. n. társadalmi kérdések, „munkások kérdése.”

¹⁴⁾ Proudhon: contradict, économ. Fourier, Ba-boeuf, St. Simon, etc.

den nemeset és szépet a megfertőzött deszkákról és százszor meg százszor hurczolják kárpadra a szebb és jobb érzést, míg végre a kéjlihegő közönség minden izét az erkölcs iránti unalom, ellenszenv és gúny foglalja el. Hogy az ily gazdálkodás hova vezet, megmutatja az a véres hulla, melyet Franciaországnak hívnak.

Hát a művészet papjai és papnői?

Mindenki tudja, minő erkölcsi súly rejlik - vajmi gyakran - e szóban: **színész**. És az ilyenek is eszményeket, istennőket akarnak személyesíteni, szűz erkölcsöket és ártatlanságot akarnak tanítani! A bűn erényt, a fajtalan istennőt játszik, és büntársai ott a közönségben megkoszorúzzák őt. Nem irónia, komikum és tragoedia ez egyszerre?! Áldozatul mindig az erkölcs esik!

Az ifjú elmegy a színházba, vagy az ártatlan lánykát vezetik be szülei e hajlékba. Hófehér lélekkel lép be. Es íme az a szív, mely még csak angyalokkal, az ártatlanság hótiszta és a szemérem rózsaszín angyalaival lakott együtt, kezd megtelni sötét, fajtalan alakokkal; a gondolat, mely aranyfelhőként lebegett a szeplőtelen homlokon, foltot és szennyet kap. És mi csábítóbb, mint a bűn? Könnyen szökdelve itt lebeg - a **ballett**. Egy

rózsaszínű szörny, mely bűnös kéjre hiv. Mosolya, tekintete, mozdulatai, a fel-fel röppenő hullámszárnyak, melyek bódító hatalommal ragadják meg az ittas érzékeket, ezen ezernyi inger és csáb az, melylyel tanítják a „művészet templomában” az erkölcsöt, nemesítik az ízlést, termékenyítik a fogékony hajlamokat; így ápolják a műveltséget.

Jobb, ha elfedjük oltárainkat, melyeken az érényt a bűn fojtogatja!

És ide vezetik be az ártatlanságot, hogy tanuljon bünt, hogy a szűz szív fertővé legyen, melyben a felgyújtott érzékek és kéjes gondolatok népe fürdik.

Így vész el minden pillanatban egy-egy hótiszta lélek. Hány bukott lélek, hány megfertőzés, hány kétségbeesés, hány áldozat kerül ki a művészet e „templomaiból?” Jobb volna bezárni ajtóit! Valóban ezt kellene Oviddal *) ajánlanom, ha csak a színházak kiszámíthatlan erkölcsi horderejét művelődésünk szolgálatában, azon szomorú gyakorlati visszaéléseken felül nem kellene helyoznunk,

*) Ovidius: Trist, lib. II. mondja Augustus császárhoz:

Ut tamen hoc fatear, ludi quoque semina praebent
Nequitiae: **tolli tota theatra jube.**

melyek színészeink magán életében és színészetünk nyilvános productióiban nem ritkán egész a botrányosságig mennek, de melyek korántsem az intézet **természetes** gyarlóságai, hanem inkább **mesterségesen** tenyésztett kikapások, és nagyrészből ép úgy az intézetek előljáróinak, mint azon erkölcs-rablók lelkét terhelik, a kik a közerkölcs és nemesbölcs ezen országos hajlékait nemtelen czélokra és kalandvadászatokra használják. Nem szólok tovább, az élet elmondja a többit.

De annyi szentül áll, hogy a mótely nem a nemesirányú intézet természetében, hanem a fajtalan közönség vérében van. Annak az útját azonban be lehet vágni, hogy a legszentebb intézetek egyike tovább is csak egy olyan „magasabb” bűnház-féle legyen, azáltal, ha úgy a művészet kiszolgálói, mint szereplősök tartalma iránt szigorú és erélyes erkölcsi kívánalmak állítatnak fel és vitetnek keresztül.

Hogyan? Hát azoktól, a kik mindennap erkölcsöket, eszményeket, isteneket vannak hivatva produkálni és megkedveltetni, nem lehet megvárni, hogy ne lázítsák szakadatlan«) a nemesebb érzéseket hazug színleléseikkel, ironikus kijátszásaikkal?! Meddig tőrjük még garázdálkodni a bűnt az erény templomában?!

Épen ez a hajlék legyen az, mely – nyílt titok – a fajtalanság üzéreinek különösen kivált-ságolt kereskedőhelyeivé süllyedt?!

Hol a Krisztus, a ki e templomokból is kiűzze az aljas kufárokat és erkölcsgyilkoló bacchanáliákat?! Törvényt és apostolokat az erkölcsnek! Ez a szükség és jelszó.

Európai utazásaim alkalmával több helyütt, de főképp a gyártóműt Mülhouse- és Freiburgban (Breisgau) a legtekintélyesebb gyártulajdonosok saját szájából hallottam, sőt gyakorlati berendezéseikben szememmel győződhettem meg arról, hogy a gyár egyszersmind nagyszerű erkölcsi intézet, pedig néha-néha 500-1000 munkás és munkasna dolgozik együtt; mert a gyárur nemcsak hogy fel nem vesz munkásai közé **fedett** erkölcsű egyéneket, de benn a gyárban is szakadatlan erkölcsi ellenőrzés és gondozás alatt állanak az arra különösen hivatott felügyelők és felügyelők éber szem-meltartása mellett.

A mi e gyárakban és az egyszerű munkás népnél lehet, az ne legyen keresztülvihető ezen - par excellent – erkölcsi intézetekben és „mívelt” népnél?!

Van egy hegyeket megingató hatalom, mely

lankadatlan erély mellett csudákra képes, ez – az **akarat**.

Csak **akarnunk** kell a jót, az erkölcsöt és a fajtalanság Chimborassói összeomlanak. **Törvényben és társadalmi kívánalmakban kell megállapítani azon erkölcsi mértéket, melyet minden színésznek és színésznőnek meg kell ütni**, ép úgy mint az állam és társadalom másoktól is megkíván bizonyos minősítvényi táblát és erkölcsi bizonyítványokat, a kik közügyet szolgálnak. Ez semmi egyéb mint jogos és méltányos.

Mindezt azért kívánom, mert a színészet óriási erkölcsi rendeltetését mélyen belátom, különösen ma, midőn oly kultúrszükséglet a színházak látogatása, mint akár a harapás kenyér. Még nagyobb jelentőségű, ha meggondoljuk, hogy ma a hanyatlott vallási állapotok mellett, midőn az elhanyagolt vagy egészen elvetett dogmák mellőzésével egyszerűsre mind azon **erkölcsi** és józan **életrend** is figyelmen kívül marad, melyet az elavult hitágazatok többé vagy kevésbé sikerülten, de mindenesetre tartalmaznak. Ma az erkölcs, a finom és nemes ízlés ama tanait, melyekre – nem ritkán – eddig a hitágazatok tanítottak, az erkölcs intézeteiben kelt megszerezniük nagy részben.

És itt van a színészet legnagyobb és legmagasztosabb jelentősége. Elő, eleven példákkal ragadja meg a színész az érzéseket, úgy, hogy sokszor egy megható jelenet, vagy csak egy megragadó mozdulat jobban és maradandóbban hat, mint egy raktár-biblia! Verba movent, exempla trahunt.

Igazán odajutottunk, hogy a mik régen a templomok voltak, azok ma a színházak. Ezen állításom igazolásául hivatkozom a jelen építészeti alkotásaira. Régen, mikor – úgyszólván – mindenki csuklyában járt, midőn az ember más szükségét nem érzeti, mint az égbevaló törekvés szükségét, midőn minden „földi” érdek az ember „méltóságán és küldetésén” alulinak tartatott: akkor csak e szót kellett kimondani: **Jeruzsálem!** és az egész keresztény világ keresztet és bárdot vett vállaira és százezernyi csoportokban vonult a szent sir védelmére. Akkor boldog volt kiki, ha mindenét „ad maiorem Dei gloriam” az egyház helytartójának perselyeibe rakhatta; de a mire itt főleg hivatkozni akarok, akkor az istennek nagy-Szerű hajlékokat, kolossális templomokat emeltek, ép úgy, mint a régi egyiptusiak pyramisokat. Ma ez máskép van.

Azt, hogy valahol nagyszerű templomokat építe-

nének, mai nap csak ritkán – hogy ne mondjam – egyáltalán nem hallani, vagy ha igen: akkor évtizedeken ál húzódik az építkezés, melyet nyomom alamizsnákkal kell tengetni. (Teszem: a híres kölni dóm mai napig sem tudott felépülni még úgy, a mint tervezve van, vagy hogy messzebb ne menjünk, ott láthatjuk évtizedek óta a pesti Lipóttéplom tetőtlenül meredő tornyait.)

De ha egy múzeum, egy Walhalla (például Regensburgban 8 millió tallérba került! Vagy a Hermann-émlék a teutoburgi erdőben!) vagy egy színház szükséges, mint bűvös vessző varázsütése alatt kelnek ki a földből pillanatnyi idő alatt a legpompásabb műrecek.

Ez: az értelmi és erkölcsi művelődés tere az ma, mely elfoglalta a régen oly hatalommal és korlátlanul uralt vallások birodalmát. A hit hátrál a tudás hódító léptei előtt, a meggyőződés mind nagyobb tüzzel kergeti a hit találgatásait, a babonák és csudák torzképeit elhomályosítja a bonczoló bírálat és haladó buvárlat diadalmas szellemének napként ragyogó dicsővezete. Ma nem hinni, hanem tudni, nem csak imádkozni, hanem egyszersmind és főképp **dolgozni** a jelszó.

Ez a mi korunk dicső hitvallása. Így egyesül

a legboldogítóbb összhangban a nagy parancs: **imázzál és dolgozzál!** Csakhogy aztán kövessük is e szent parancsot, akkor bekövetkezik az az igazság, hogy a ki magán segít, azon az isten is segít.***) Ám kísértsük meg!

Megrendítő öszhangot találunk a fajtalan ízlés tekintetéből az irodalom azon ágában is, melyből leginkább táplálkozik a társadalmi erkölcs, t. i, a szépirodalomban. Egyenesen az életbe nyúlok, midőn ifjak és leányok kezében Paul de Kock-, Lebrun-, Rigault- vagy Wachenhusenre mutatok. Különbösen Dumas és Sue, kik átlátszó, de annál csábítóbb fátyollal takarják el a felizgatott érzékek és vágyak előtt a bűnös kéjt, megannyi édes mérgei az ifjú szíveknek. Egy Hugo Victor, a ki hajmeresztő gondolataival és agyölő túlzásaival minden egészséges gondolkozást tönkre tesz, mindannyian dugva vagy nyíltan adnak táplálékot a tapasztalatlan gyermeki kedélynek, és mindazt, mire a színpad példáival tanít, megtanítyják e könyvek eszmékkal, epizódokkal, kalandokkal, féktelen és esztelen vágyak keltésével, úgy, hogy az ifjú és leány ha-

**) Az önségély ismeretes elve: „aide toi et Dieu t'aidera.”

sonló szerepekre és kalandokra vágnak, mint a minőket a könyvekben olvastak. Az állelkesevés, álbecsület, álhősiesség és érzelgés, melyekre e könyvek tanítanak, mindennap adót kér. Az egyik öngyilkossá lesz szerelemből, a másik a „beszeny-nyezett” becsületet kívánja a hullámok közt tisztára mosni, és így tovább.

E kóros jelenség nagy részben azon corrup-tiónak tulajdonítandó, mely a belletristikai írók tekintélyes számánál minden lelkiismeretet elfojt. Sokan kilesik a közönség gyengéit, fajtalan vágyait, és a helyett, hogy azok irtására fordítanak a szellem haderejét, még inkább hizlalják az elvetemült Ízlést és érzületet aljas vásári áruikkal. Igen soknak nem az eszmény, nem a nemes érzet, hanem a minde-nek felé helyezett anyagi érdek adja kezébe a tollat.

Az irodalom nekik nem **önczél**, hanem csak **eszköz** az aljas mammon szolgálatában, mely őket lelkök- és jellemökből kivetkőztetni képes. A lélek, a meggyőződés, a becsület és minden a mi szent és **emberi** az emberben, piaczi áruvá fajul. Valóban több merő keserűségnél és frázisnál, ha azt mondja legnagyobb lapjaink egyike: „Aranykorát tényleg most éli az ország – a római író metsző satyrája értelmében, mert arany a politika, arany a társa-

dalom mozgató faktora és arany a becsület s a jellem ára.” Meddig ápolja még a társadalom csengő aranyával e jellemvásárt?!

Azon ferde életnézletek, azon káros társadalmi, erkölcsi és vallásos fogalmak, melyek az életből zűrzavart csinálnak és annyi áldozatot követelnek, nagy méneken ezen könyvek mérge. Úgy, hogy a mindinkább elharapózó irodalmi prosztitúció, mely a szívet és értelmet fertőzteti meg, társadalmi bajainknak igen tápláló forrása.

Hányszor olvassuk – hisz lelketlen élcslapjaink az erkölcsi nyomorból is tőkét csinálnak! - hogy még jóformán gyermeköngyilkosok következőleg igazolják szerencsétlen tettüket: ezzel a becsületnek tartoztam! „Becsület”! Istenem, ti szegény, ártatlan gyermekek, hát tudjátok ti mi az a „becsület,” a melyet rendesen az szokott legtöbbet a nyelvén hordani, a ki legjobban gázolja?! Szent-ség az, melyet az a ki bír, csak ünnepies alkalmakkor használ ajkain. Egymás lábára tapodtok véletlenül, vagy egy könnyelmű és érzékeny szót mondtok egymásnak, vagy hogy sokat mondjak, legfeljebb egy táncziskolás leányka szerelmi-verseny-gesetek ártatlan tárgya, és ti azt gondoljátok itt a „becsület” forog kérdésben, melyért életre-halálra

vívni kell! Szegény szerencsétlen gyermekek, ti mindannyian emberevő regényeitek véráldozatai vagytok! Véretek megrontóitok fejére hull!

De ha már a párbajt megérintem, hadd szóljak a nagyokról is – a nagyoknak!

Valaki például megsérti gúnyos szavakkal vagy aprólékos tettlegességekig menő fenyegetéssel egy más valakinek a hiúságát. Ez szörnyű, elvisel-, kellen „becsületsértés,” ezért lakolni kell, a „becsület” vért kivan. Egy másik egyébként áll nagy-szelet csináló emberek útjába, úgy hogy a férhetlenség addig tör és fur, míg utoljára is akármily haszontalan ürügy alatt a „becsület” czégerét rángják elő; hiszen tudni való dolog, hogy a hol hiányzik a tartalom, ott előáll a frázis. Nos mi lesz most?

Természetesen: párbaj! A „becsület” csorbáját csak helyre kell ütni: és kiállanak a „becsület” küzdhomokjára a „becsület” viadorai. Azt gondolnátok, hogy a „becsületért” becsületesen, szabályszerűleg vívnak? Csalódás!”

Egymásra rohannak mint két vérszomjas vadállat, minden szabály ellenére vagdalják és gyilkolják egymást, a míg csak vértócsákba nem fül vad dühök és erejök. Mikor aztán az egyiknek a szeme

kiverve, a másikkal a karja lenyesve van és az indusok erényeiben egyik felülmúlta a másikat: akkor a „becsület” tisztázva van! Azt gondolják nyájas olvasóim, hogy egy holdkóros, vagy egy örült beszédét írtam le? Nem bánom, csakhogy ez a holdkóros az élet, melynek szereplő alakjai közöttünk járnak-kelnek s azt bizonyítják, hogy a mit elbeszéltem sem örültség, sem álom.

Pedig csalódnánk, ha azt gondolnók, hogy ily „hős” vállalatokra csak a hóbortos, míveletlen és henczegő emberek képesek. Az utóbbit megengedem, hanem az előbbiekre vonatkozólag megjegyzem, hogy ép rendszeren azok e „hősök,” akik legalább magokat mívelteknek és míveltségüket pláne **mérvadóknak képzelik**, a kik sokszor magok hordják fennen és elől a zászlót, ha azt a frázist kell torokszakadtából kiáltozni, hogy „haladjunk, mívelődjünk, mert a míveltség hatalom stb.....!” Azért mondom, hogy „**frázis**” mert ők egyebet rázisonál nem értenek alatta, legalább tényeikkel e feltevést igazolják.

Mert, hogy **rendezett törvényes állapotok között** valaki, ha igazán oka volna is, maga legyen önmaga bírója, és mint önbíráskodó az igazságot a karhatalom- és ököljog minden igazságszolgáltatást

arczul csapó és gúnyoló esetlegére alapítsa: ez oly észjárás, mely a nyers tömeg bardolatlanságával megférhet, de a valódi műveltség mértékéhez **közel sem juthat.**

Mert bár mennyire beszéljék is ama viadorok, hogy a párviadal „társadalmi” szükség, de a műveltségnek ép az a feladata, hogy az nemcsak hogy felülemeljen a társadalom esztelen és vad kívánalmain, hanem még inkább szóval és példával a társadalmi vadnövények kiirtására vagy megnevesítésére képesítsen. A ki a nagy tömeg sokszor oktan és durva kívánalmainak hódol, az épen e tényével bizonyítja, hogy ő sem jobb, ő sem műveltebb, mint a nyers sokaság; mert aláírja és teljesíti annak kívánalmait.

Felteszem e mellett, hogy az a ki állítólag megsértett, még hozzá össze is aprít, ami rendesen úgy van, mert azok szeretnek leginkább izgágálkodni, a kik vívni jól tudnak; de felteszem, hogy mindakét fél kikap, vagy épen a sértett fél veri meg a sértő felet, kérdezem: miben jelentkezik itt az, hogy egyik vagy másiknak van igaza, és hogyan lesz ezáltal tisztázva a „becsület?” Az talán **józan ész szerint** csak nem dönt az igazság és becsület kérdése felett, ha az egyik vagy másik félnek a

véletlen szerencse kedvezett, vagy hogy az egyik jobban vívott mint a másik. Ez egyszerűen csak a szerencse szeszélyét vagy azt jelentheti, hogy a győző jobban tud verekedni mint a legyőzött, de ennek a becsület- és igazsághoz semmi köze. Sőt többet mondok: épen azok, a kik a „becsület” czége alatt egymásra rontanak és minden szabály ellenére szabdalják egymást épen ekkor és épen e brutális vérengzések által gyalázzák meg azt, a mit a józan ész és a valódi férfias jellem **becsületnek** tart.

Míg társadalmunknak ily esztelen, barbár ordáliái lesznek: addig a művelődés és erkölcsiség tokéje nincs biztosítva, és a nemzeti kegyelet lecsüggedt fővel kénytelen a sírhalmokhoz járni, melyek alatt sokszor a haza legtehetségesebb fiai átfürt homlokkal fekszenek. *)

Hát még ha azt a prostitutiót nézzük, mely utczáinkon, palotáinkban és az élet minden zegezugában hemzseg.

Az a kaczer alak, mely szemérmetlenül ki-

*) Gondoljunk csak a Reviczky Szevér szomorú esetére!

hívó mosolylyal ajkain, sötét szemeiben a bünre-
csábítás tüzevel, fogdossa utczáinkon fényes nap-
pal a zsákmányt, a mai társadalom legveszedelme-
sebb sphinxé. Mindenütt útjába áll az életnek, és
a kísértetek folyton ostromló seregével támadja
meg a járó-kelőket. Ki van biztosságban ezen úton-
állók előtt? Senki sem. A tisztességes emberek
alig mernek serdülő gyermekeikkel kapuikon ki-
lépni. Az a suhogó és húzó sereg mindenütt ott
van. Az anya növendék-leánykáival az utczára lép.
Bársonyban és selyemben suhog felé egy-egy pár, a
melyre ezer szem fordul és bámul. Az ártatlan
gyermekekben megszólal a kíváncsiság, ők tudni
szeretnék, kik azok, a kik oly dúsan vannak öl-
tözve és oly modorral járnak, mint senki más.
Ha a mama nem mondja meg az igazat, addig fúr a
kíváncsiság, míg megmondják mások. Íme a sze-
mérem, az ártatlanság, a felserdülő leányka együtt
jár-kel az erkölcsi nyomor bűnös népével. Az erény
belesúrlódik lépten-nyomon a ragadós bűnbe.
Utczáinkon, tereinken, színházainkban, hangverse-
nyeken, mindenült a legszorosabb érintkezés. Mi
ennek a következménye? A mindennapi bűn meg-
szokása és általános erkölcsi közöny. A szemérem
kivész a társadalom minden rétegéből, sőt a bűn

emberei az erkölcsi nyomor védelmére kárhozatos elméleteket állítanak fel.¹⁵⁾

Gondoskodnunk kellene valahára arról, hogy ne legyen kénytelen a szemérem és ártatlanság megszokni a mindennapi érintkezés és együttlét által a fajtalanságot és ne legyen **egy rangba** emelve a bűn az erénnyel. „Si la morale n' est pas un vain mot, si elle est de quelque importance pour le bonheur social, il est du devoir de L' administration de la respecter, de la protéger et par conséquent de ne rien faire qui puisse lui porter atteinte: elle lui

¹⁵⁾ Hügel: Zur Geschichte, Statist, und Regelung der Prostitution. Wien 1865. – **Lippert:** Die Prostitution in Hamburg. **Behrend:** Die Prostitution in Berlin. 1850. – Röhrmann: Der sittliche Zustand Berlin 1847. **Loewe:** Die Prostitution aller Sitten und Völker. Berlin 1852. **Buddeus:** St. Petersburg im kranken Leben. Stuttg. 1846. – Nem borzadnak vissza a bordélyházakat, mint „nyilvános államintézeteket” („„öffentliche Staatsanstalten”) védelmezni, sőt azok „törvényes” (!!)

szervezését követelni! A bordélyházak „államintézetté” való legalizálásának lovagjai és ezek élén Hügel egyenesen azt mondja, hogy: „es ist eine Anmassung der öffentlichen Meinung, dem an keine bestimmten Zeiten der Befriedigung des Geschlechtstriebes gebundenen Menschen das verbieten zu wollen, was dem Thiere erlaubt sei.” Hügel tehát egyenesen állati fékezetlenséget követel az ember számára, hogy eszménye: a törvény által rendezendő prostitutio „blamálvá” ne legyen. Csak-

doit sa protection plus encore qu' à la santé publique” (Tarent Duchatelet.)

Hány nemes szív és lángelme, hány ártatlanság bukott el azon a kárhozatos ösvényen, melyre a fajtalanság **szabadon** járó-keelő kísértetei **szabadon** csábítják a tapasztalatlan ifjúságot; hány áldozat hever azon bünbarlangokban, melyekben a kéj kényúrnője viszi az uralmat! – Annyi ember hordja a megromlott légkörből a mételyt, melylyel lassan-lassan testét, lelkét megöli. A dobozó eléli vagyónát, becsületét, egészségét, és mikor végre hogy akkor a házasság, a családi élet, az ártatlanság, a szűzi erények lennének „blamáva” az által, hogy velők a törvény a prostitutiót, a kéjhölgyet és kéjhóst egy rangba és jogba helyezné. Hogy ez hova vezetne, rémítő elgondolni!

Ezen irodalmi bordélylovagokkal szemközt lásd: Mohl: Die Polizeiwissenschaft η. d. Gr. d. R. st. Tübingen 1832. I. 530. 1. Oettingen: Moraistatistik: 443 – 452. 1. és az idevágó francia irodalmat, melynek élén a nemes szívű Parent-Duchatelet, Léon Faucher, Dufour, Guerry stb. állanak, és melyről érdemes Oettingen mint német emberek ama nyilatkozatát feljegyezni, hogy: „es ist für uns (Deutsche) beschämend einzustehen, dass im Ganzen die Franzosen und Engländer diese heikle Frage (Verfahren gegenüber der Prostitution) mit mehr Ernst und sittlicher Selbstkritik im Hinblick auf die sociale Entwicklung behandeln, als die Deutschen.” 1. Moralstatistik: 448. 1.

a **tüdő**vész, köszvény, a zaklató hitelezők és nyomor egész serege rohan rá, nem marad egyéb hátra, mint a **felhívott** sors lábaihoz dobni a tönkre tett életet.

El nem mulaszthatom, hogy napjaink egy igen nevezetes kultúrmozgalmára vonatkozó nézeteimet habár csak kevés szóval is ne jelezzem. Értem a **nőemancipatiót**.

A kérdés mindenesetre egy azok közül, melyek társadalmunkat gyökerében érintik. Mint minden fontos társadalmi kérdésnél és sok másban, úgy itt is érintik egymást a szélsőségek. Vannak a kik nagy elkeseredettséggel és tüzzel-vassal pusztító türelmetlenséggel támadnak a nőemancipatio ellen, vannak a kik egész lelkesedéssel csüggnék rajta és izgatnak mellette.

Azonban mint mindenben, úgy itt is – **azt** gondolom – legjobb a középút. Az a tény, hogy a kérdésnek vannak heves ellenzői és vérmes védői, csak a mellett bizonyít, hogy a kérdés olyan, melynek vannak pro és contra érvei; de az **a** tény, hogy e thema a társadalmi és gyakorlati elintézés felszínére jutott, a mellett bizonyít, hogy **jogosultsággal** bír, mert időszükség, és ép ezért megérdemli sőt provokálja figyelmünket, annál is in-

kább; mert vele a kor legelőkelőbb tudományos és gyakorlati emberei foglalkoznak.

Mint tudjuk Angliában e társadalmi kérdés már régóta a parlament napi kérdései közé tartozik és az eddig történetek után prófétaí tehetség nélkül mondhatjuk, hogy nemsokára a megoldottak sorába jut.

En a nőemancipatiót úgy értelmezem, hogy az magában foglalja nemcsak a jogosítványt azon életpályái választhatni és mívelhetni, melyre kit-kit anyagi, értelmi és erkölcsi tehetségei képesítenek és hívnak, hanem egyszersmind és mindenekelőtt a módok és alkalmak nyújtását arra, hogy mindenki hajlamait és tehetségeit a lehetőleg előkészíthesse és kimívelhesse, úgy, hogy a kínálkozó életpályákhoz nélkülözhetlen előfeltételek megszereszhetők legyenek. Ez utóbbi kívánalmat oly lényegesnek tartom, hogy e nélkül az első **illusorlus**. Annyi, mintha valakit összekötözött kezek- és lábakkal, betömött szájjal odaállítanának a croesusi bőség közepébe és azt mondanák neki: no élj és egyél!

A nő tehetségeit előbb fel kell oldozni a kötelékekből ép úgy mint a férfiakét, előbb intézete- ket és iskolákat kell felállítani, melyekben a termé-

szet ingyenes és közös adományai kamatozó állapotba hozassanak. Ezt csak előleges megértés végett!

Vannak emberek, a kik, ha előhozzuk előttük a nőemancipatiót, bennünket egyenesen az örültek házába ítélnek el; beszélnek a női képtelenségekről, „a természetes” hivatás- és küldetésről; halunk oly bombastikus ellenérveket, hogy „hosszú haj, rövid ész,” felhozzák a nő czivakodó, türelmetlen, szenvedélyes természetét; ráütnek a történelem lapjaira és diadalsugárzó szemekkel akarják a múlt tanúságaival bizonyítani, hogy a nő tehetetlen, gyenge, törékeny, hasznavehetetlen a házon kívül.

A nő birodalma a ház. Azon kívül kilép „természetes” hivatása köréből, és e talajt elvesztve nemcsak létezésének és hatásának nincs alapja, hanem másokat, a férfiakat, a családot, az erkölcsöt, az államot is magával dönti.

Látjuk, hogy ezek megannyi önkényes feltevések, de ha közelebbről nézzük, csakis röppentyűk kápráztató fénynyel és dörgő robbanással. Egy szellemi tűzjáték az egész!

Mert, hogy a múltak nőit összehasonlíthassuk a jelen nőivel, legelőször is a múltak összes kultúrállapotait kell egybevetni a mai kultúr-

állapotokkal; különben nem talál a hasonlat. Mert jól megjegyezzük, hogy az időnek és mindennek, a mi abból kinő, oly átalakító jelentősége van; hogy mindannyian aláírjuk e mondatot: mutantur tempora et nos mutantur in illis. (Változnak az idők és mi is változunk bennök).

Mily helyzete volt régen a nőnek?

Ha nagyon messzire akarnánk visszamenni, akkor azt mondhatnánk, hogy régen a míveletlen és vad időkben a nő teherhordó és dolgozó állat volt. Ám vegyük elő bármely, a világtörténelemben még oly hatalmas szerepkörű népek őstörténelmét és egy képpel mindenütt találkozunk, azzal, hogy a szegény gyengébb nő görnyedő háttal hordja az igát, melyet az erős és míveletlenségében kegyetlen férfi ráerőszakolt.*)

*) Ld Roscher: Die Grundlagen der Nationalökonomie. 524-531. 1.

Bastiat: Harmonies économiques című ismert munkájában (német ford. 364-365 l.) a következő emlekezetreméltó szavakat mondja: Menj csak a vad halász – és vadásztörzsek kunyhóiba vagy a nomád népek sátraiba: mit látsz ott? Az asszony sovány, halvány, éktelen, tekintete félénk, idő előtt meggörnyedt, a házi gondok összes terhét hordja, míg a férfi a medvebőrön hever. Hol van itt csak nyoma is a házi összhangzatuak? Az erős a munka egész terhét a gyengére

Csak egy példát a mely ép oly egyszerű mint jellemző.

A bibliai illusztrációk között olyanok is akadnak, melyek valamely költözködést ábrázolnak. Ha e képek nem kontártól, hanem kultúr tanulmányokat tett művészekről valók, mindig azt látjuk, hogy az asszony viszi hátán a podgyászt, vagy gyermeket és más terhet, a férfi pedig könnyű hátfal balra a nyáj után, vagy a nélkül. Sőt nem megyek messze, csak arra figyelmeztetem olvasóimat, hogy nézzék meg a közönséges oláhokat, vagy más szegény népet mikor életpárjukkal a hetivásárra jönnek. A batyu mindig az asszony hátán van; de ez náluk oly természetes, hogy ha másképp volna, nem volna természetes – előttük.

Honnan van ez?

tolta, és hány évszázadnak kell még elmúlni, míg az asszony ezen irtózatos lealjasítástól meglesz váltva! - Szegény, nemeslelkű Basliat, te még századokról beszélsz: azonban a villany – és gőzerővel haladó kor műveltsége és humanitása gyorsabban közeledik az igazság istennőjének trónjához, és ez az istennő bekötött szemmel fogadja a hozzáfordulókat, tehát nem fogja látni: vajjon asszony-e vagy férfi, a ki előtte áll, csak annyit fog tudni, hogy ember az, a ki nem kegyelmet, nem pártolást, hanem Igazságot kér. Én hiszek a haladásban!

A férfi erősebb mint a nő. Ebből a férfi természetes hatalmi fölénye fejlődik ki; mert végelemezésben és főleg míveletlen állapotok között annak kell történni, a mit az erős akar. A munka, a kenyértermő dolog unalmas, kellemetlen, sokkal több bája van a kalandokat ígérő vadászat- és harczias foglalkozásnak. Mi egyszerűbb, minthogy a különös humánus érzékkel nem bíró míveletlen férfi, birtokában a karhatalomnak, azon munkát és terheket, melyek neki nem tetszenek, de mégis szükségesek, az opponálni képtelen nőre erőszakolja, így gurui a munka a nő nyakába. Ő kapál, főz, mos, gyermekeket nevel, a férfi pedig u. n. „magasabb” dolgai után lát. Ez a viszony legelőbb a karhatalom erőszakán alapul, azonban időfolyamán át megszokottá lesz, a nő – úgyszólván – beleszületik e helyzetbe és nem is gondol arra, hogy az valaha máskép lehetett vagy lehetne, hanem sorsnak és hivatásnak tekinti a reáerőszakolt igazságtalan állapotot, és így sorsában megnyugodva tűr és dolgozik szótalánul, úgy, hogy még maga is természetellenesnek tartaná a „férfiak dolgába” avatkozni, annál kevésbbé avatkozik abba tényleg.

Így van ez a kevésbé mívelt állapotú népeknél.

A nő aprólékos, ezerrétű munkái egyenként

véve alig tűnnek fel, pedig egészségben véve képezik azt a nagyszerű mozaikképet, mely maga az élet. „Ehret die Frauen, sie flechten und weben himmlische Blumen ins irdische Leben” (Schiller.) A műveltség haladtával azonban a viszonyok változnak. A nép elszaporodik, egyik faj vagy törzs szorítja a másikat, úgy hogy minden talpalatnyi tért, melyhez a lét kötve van, drágán, sokszor vérrel kell megvédeni vagy megvásárolni. Az a dolog természetében rejlik, hogy a mihez nehezen jut az ember azt megbecsüli, használni, értékesíteni törekszik.*) Így lesz az, hogy a nomád nép, mely legelőről legelőre megy nyájaival, bizonyos földhöz nem tapad különös vonzalommal, mert hisz nincs bece a földnek, van annyi a mennyi kell.

Máskép van ez az állandóan letelepült népeknél. Itt a föld minden rögéhez egy-egy emlék, a szívnek egy-egy darabja fűződik; itt voltak az őszülők, a szülék, rokonok, barátok; itt adott az élet jót és roszt egyaránt; itt ömlött a vér patakokban a szent tűzhely oltalmában; **itt válik a föld hazává.**

A hol minden rög oly szent és drága, ott

*) Carey: Principles of social science. Ford. Halász Imre. 68.1.

mindenki összetett erővel lát a munkához, mert a mi van, azt gyümölcsöztetni kell; itt már nemcsak az asszony húz-von hanem a férfiak is neki dülnek a munkának, sőt érzik azt, hogy szükség van valakire, a ki számukra süssön, főzzön, varrjon és a házat rendben tartsa, azt meg belátván, hogy ha az asszony velők versenyt munkál a mezőn, akkor minderre senki sem lesz: azért a munkafelosztás természeti szüksége gyakorlati alkalmazásba megy át, a mennyiben az asszonyt haza küldik a mezőről, hogy süssön, főzzön, gondját viselje a háznak, ők meg dolgoznak az isten szabad ege alatt a kedélyes pacsirta víg dalainál. A nőknek már csak **feles** száma megy a férfiak segítségére.

Íme az első gyökeres változás. A nő megszokja a házat, és a férfit tartja a mezei munkára különösen utaltnak. De már lényegesen más állása van; mert a férfi nem annyira alattvalóként, hanem úgy bánik vele mint hasonmásával, mint **feleségével**. Az egyenrangú munka után egyenrangot tulajdonít nőinek is. Már nemcsak érzéki szükségleteinek rabszolgánoit tekinti bennök, hanem az érzés, a megbecsülés, a szeretet erkölcsi lánczain függ velők össze; és minél több lesz a jó vagy rossz, melyet együtt élveznek és szenvednek; minél

jobban utalja a szükség egymás gyámolítására őket; minél tovább jutnak a vállvetett munkával; minél fejlettebb és nemesbültebb állapotokat érnek el együtt és közös erővel: annál szorosabb az erkölcsi kapocs, mely őket összetartja; annál nagyobb részt vesznek egymás öröme- és bujában; annál közlékenyebbek lesznek és fordulnak egymáshoz tanácsért, tettért; annál inkább omlik össze az elválasztó különbség nem ós nem között; mert a tűzpróbákban alkalmuk volt egymás erejét, tehetségeit látni és használni; így lesz végre az, hogy **mívelt** állapotokban egyik a másik hasonlóságát, méltóságát, tehetségeit elismeri és azoknak a lehető érvényesítését nem hogy gátolná, hanem egyenesen az emberi méltóság, az igazság, a mívelődés érdekében követeli. Ekkor tudjuk megbecsülni a nem kiváló tulajdonságait, melyek nem hogy elfőjtandók, hanem mint egymás hiányai kiegészítése- és pótlására valók, gyakorlati hatásra jogosultak. *) Ezen futólagos vázlat szolgáljon feleletül azon feltevésre, hogy a nő történelmi bizonyságok szerint nem bír tehetségekkel Nem akarok én egyes kiváló történelmi nőalakokkal előállani, hallgatok

*) Ld. Mohl: Encyklopaedie 15.1. 5.)

egy Staël vagy Roland asszony tehetségeiről, meg azokról, a kiket már napjaink történelméből ezerekként nevezhetnék; csak azt kívántam szemlélhetővé tenni, hogy a nőnek mindig a **konkrét** kulturállapotok határozták meg cselekvése terét, körét és ezzel együtt jelentőségét; azért ha az újabb művelődési áramlatokkal megint változik a szerepkör, az csak a kultúrviszonyok alakító ereje, de nem a női nem képtelensége mellett bizonyít; mert a hol a nőnek egyenlő küzdter nyílt a férfiéval, mindenütt dicsőségesen megállotta helyét és kiállotta a versenyt. Vegyük csak a szabad művészi pályát. Nincsenek-e ép oly kitűnő művésznőink mint művészeink? Pedig meg kell gondolni, hogy a nőnek ezernyi előítéletekkel, ezernyi hiányok- és akadályokkal kell megküzdeni, melyeket a társadalom és törvény torlaszol eléje, míg a férfinak mi sem áll útjába!

De a nőnek számos tapasztalatilag ismeretes jó tulajdonságai: szívós és tűrni tudó aczélermésze, eszélyessége, tapintata, óvatossága, villámsebes ötletei és felfogása, meleg kedélye és más előnyös oldalai megannyi tények és jogcímek az érvényesülhetés és hatás szabadságára.

Mindezek azonban a kérdés történelmi, psy-

chologiai és némileg jogi oldalát érdeklik. A nőemancipatio azonban emberségi, gazdasági és főképp erkölcsi, tehát – par excellent – kultúr-szükség.

A nőemancipatio **emberségi** szükség azért, mert a mai míveltséggel az meg nem férhet, hogy ember és ember között jogi, társadalmi és gazdasági tekintetben pusztán a nembeli okok miatt oly különbséget állítsunk fel és ápoljunk erőszakosan, mely a mellett, hogy az egyenrangú ember méltósága és üdve ellen van, még üdvös erők- és tehetségektől fosztja meg a mívelődést.

Gazdasági szükség, mert a társadalmi és közgazdasági állapotok ma olyanok, hogy csak az élhet el, a ki dolgozik; mert ma jobban mint valaha áll szent Pál ama mondása: a ki nem dolgozik ne is egyék. Vagy mint nemzetgazdászaink mondják: a ki vissza nem igyekszik fizetni a társadalomnak munkájával azt a sok jót, amelyet tőle vett, annak a társadalom nagy asztalán nincsen teritéke. „An dem grossen Gastmahle der Natur ist für ihn kein Couvert aufgelegt. Die Natur gebietet ihm sich zu entfernen, und säumt nicht, dies Gebot selbst **in Ausführung** zu bringen.” *)

*) L. **Malthus**: Principle of population; Röscher: Nationalökonomie 520.1.

Ámde ha dolgozni kell, akkor a dologra lehetőségnek, alkalomnak, térnek is kell nyílni; mert ad impossibilia non datur obligatio. Meagvan-e azonban a tér és lehetőség a munkára, ha a nő törvény által le van tiltva annyi mezejéről a hatás-és munkának?! Hisz ez annyi mint éhenhalásra-ítélés az állam által minden ok nélkül.

Mert tegyük fel, hogy a nő kenyerét keresheti mint színésznő, nevelőnő, varrónő, mint szolgáló, (már akár kereskedések-, kávéházakban, akár magánhelyeken) vagy újabban alkalmazható a posta-és távírdai állomásokon, de ezzel, úgy szólván, ki van merítve a hatás egész területe, melyre a nő szorítva van. A férfiaknak is csak ennyi szabad? Isten mentsen: hisz azoknak nyitva áll minden tér és pálya!

Miért? Csak azért, mert férfiak? Ez aztán argumentum. A férfinak lehető legyen élni, csak azért, mert férfi, a nő pedig tartozzék éhen halni, csak azért, mert nő! Ez aztán humanizmus és jog! Nemcsak, hanem tartozzék éhen halni a **férfiak kedvéért**. Mert tökéletesen így áll a dolog.

Ha ugyanis felvesszük, mint a hogy valójában áll is a dolog, hogy a nők nagyobb része nem megy férjhez, nemcsak hanem még abba a hely-

zetbe is juthat, hogy ha csakugyan férjnél volt is, özvegygyé lesz vagyon és gyámol nélkül, de egy halom fenntartani való árvával, vagy agg, tehetetlen szülőivel: mit tehet?

Megkísért mindent, a mit nőnek csak megkísérteni jog és törvény megenged, hogy megélhessen, azonban mind hasztalan, mert az a kevés életpálya, mely a nőnek nyitva áll, annyira tömve van, hogy egyik szegény a másik szájából ragadná ki a kenyeret; hiszen jól emlékszem rá, hogy néhány évvel előbb, midőn Berlinben tanultam, a Luisenstift-féle leánynöveldében egy tanítónőnek a helye jött üresedésbe, és az egyetlen helyre közel 200 pályázó volt! De ha ezt nem mondom is mindnyájan jól ismerjük az életet, és nyomorait. Tehát – hogy folytassam – például felvett nőnk minden lehető megkísérlett, mind hasztalan! De a gyermekek kenyér, meleg kályha, fedél után kiáltoznak és az életfenntartás törvénye hatalmasan méltatlankodik. Mit tegyen, hová forduljon? Nincs senkije, a ki gyámolíthatná. Kezére és lelkére azonban annyi élet van bízva! Pár krajczárért köt, varr naponta éjjel-nappal, kimeríti, beteggé teszi magát és még sem bír annyit keresni, hogy mindennapi kenyérré elég legyen, sőt betegségével a nyomorra újabb

nyomort tetézett. Mi lesz belőle? Meghal? Hát gyermekei, azok is meghalnak, vagy koldus, teher és ellenség lesz belőlök a társadalom ellen?

Szörnyű, szörnyű még csak elgondolni is!

No de ezt a humánizmus kívánja így!

De igaz: még egy esetre nem gondoltam.

Az özvegy szép, ifjú, bájai vannak. Miután; mindent siker nélkül kísértett meg, olthalomra omolva jajveszékelnek lábainál éhenhaló gyermekei.

Mitévő legyen? Egy gondolata támadt: a kétségbeesés súgta lelkébe.

Bájai vannak, tudja, hogy azokat jól megsokták fizetni.

Talán már ostromolták is érte a lélekkereskedők.

Számolni kezd lelkével, becsületével: én csak magam bukom, de megmentek annyi lelket, **sok** lélek többet ér mint egy lélek s ő elszánja magát!

Kit okoztok? őt a nemes lelket, a ki kényszerű áldozat annyi élet megmentéséért, vagy a törvényt, mely őt e lépésre kényszerítette az által, hogy a férfiak számára kiváltságolja és egyedárusítja a megélhetés minden terét, a nőt pedig leta-

szítja az élet hídjáról a természeti vagy az erkölcsi tönkrement örvényébe, mert megtagadja tőle a megélés lehetőségét?!

De itt már a kérdés **erkölcsi** jelentősége lép előtérbe. Ezt azonban legyen elég csak megemlítenem; mert borzadok tovább bocsátkozni a fejtegetésekbe! itt már aztán nem példázgatásokkal, hanem irtóztató tény- és számhalmazzal tudnék előállani annak a bebizonyítására, hogy a szükség és azon törvényes gát, mely megtiltja a nők szabad élet- és munkaversenyét a férfiakkal, hány ezer vagy tán millió lelket von el napról-napra a mivélődés mezejéről és dönt be az erkölcsi elfajulás tengerébe.

A kik tényeket akarnak, azokat **Guerry**: „Statistique morale de L'Angleterre comparée avec la st. m. de la France...” Paris. 1864.; vagy Oettingen: Moralstatistikájára és a nemesszívű Parent Duchatelet: De la prostitution dans la ville de Paris Paris 1857. utalom.

Jaj annak az államnak, melyet ily tengeráradat fenyeget!

Én tehát az emberiség, a jog, az erkölcs, a mivélődés nevében követelem a nők felszabadítását.

Követelem, hogy a nő olyan embernek tekintessék mint a férfi törvény, jog előtt és a társadalomban;

Követelem ennél fogva, hogy a nőnek joga legyen mindazon életpályákra léphetni, melyekre az embert **csakis a képesség** képesítheti és jogsíthatja;

Követelem és mindenekelőtt hangsúlyozom, hogy az állam a nők számára is mindazon képező és előkészítő intézeteket felállítsa, melyekben az életpályákhoz a kellő képességet maguknak megszerezhetik.

Ezek legfőbb követelményeim.

Azonban én nem azt kívánom, hogy az állam a nők „**versorgungsanstaltja**”, különös ápo Idája legyen, hanem hogy minden embernek különbség nélkül arra: nő-e vagy férfi, **egyenlően** szabad legyen a megélhetés úgy, a hogy kiki tud és akar megélni. **A többit intézze el a szabad verseny természeti törvénye.**

Természeti törvényről szóltam. Hogyan, hát a természetnek is van köze a nők egyenjogúságához?

Kétség kívül, sőt oly nyomatékos szava van e kérdésben a természetnek, hogy az dönti el: vaj-

jon a nőemancipáció utolérhetlen ábránd vagy életrevaló eszme-e? Mert mi emberekül alkothatnánk bármily eszményieknek tetsző törvényeket, alapíthatnánk világraszóló intézeteket, ha a természet azt mondja, hogy azok nem emberek, hanem angyalok számára valók, akkor az, a mit eszményinek, tökélyesnek hittünk, mind csak használhatlan czifraság, megvalosíthatlan, gyakorlati utópia. A ki valamely czélt el akar érni, annak alkalmazkodnia kell a lények természetéhez; mert azt a ki a természettel ellenkező állásba jut, menthetlenül összetöri az ellenállást nem tűrő természet.

Engedve uralunk!

Már a mi a nő természetét illeti, erre nézve sok mindent hallunk; mindenesetre a legilletékesebb az, a mit a női természetről a physiologok és psychologok mondanak. Midőn egy jólelkű ember, a ki mint természettudós, mint jogász, mint nemzetgazdász és mint bölcész egyaránt hatalmas, a nőemancipatióról közzétett nézeteimet olvasta, így fordult jóakarólag hozzám: megvallom, mulattam, midőn értekezését olvastam, egyebek között azért is, mert eszembe jutott a nőhivatalnok, a kinek büro-jában ott reng a bölcső és ha sir, enni kér a gyermek, emlőire veszi . . . mily érdekes lehet ez azon

ember előtt, a kinek épen dolga van a hivatalban. Én láttam már ilyen nőt, a ki postamesterné, gyermekével karján, de én – megvallom – nem nevettem rajta, hanem **becsültem** őt. A becsületes munka és foglalkozás engem nevetésre bírni nem tud. Különben, itt csakúgy zárjelek között legyen mondva: minő szükségünk van nőorvosokra! A gyöngéd és szemérmes nő mennyivel közlékenyebb lenne betegségében a nőhöz, mint a férfihoz, kinek sokszor baját igazán el nem mondhatja, a nélkül, hogy nőiségének fájdalmat ne okozzon. Pedig az orvosnak mindent kellene tudnia! Tovább folytatólagosan a gúnyos megjegyzésekre azzal felelek, hogy én még többet mondok mint ellenzőim: előképelem t. i. azoknak hahotáit, a kik elgondolják, milyen nyalka huszár lenne a nőből: ily had volna aztán igazán veszedelmes had! És így tovább!

Ám de jól meggondoljuk, hogy nincs oly szent és eszményi, a miből torzképet és paródiát ne lehetne csinálni.

Az igazságnak azonban az már természetében van, hogy sohasem a túlzások- és végletekben található; mindazáltal – ha akarnám – a physiolognak ép úgy tudnék felelni, mint a bohócznak. Mindenekelőtt azonban hangsúlyozva meg kell említenem;

hogy az emancipációra nem is azon nőnek van kiváló szüksége, a kinek férje van és gondoskodik a ház fenntartásáról, hanem annak, a kinek ön magát kell fenntartania, mert gyámola nincs. De aztán, ha a physiolog a nő testszervezetéről, sexuális szerveinek túlnyomó uralmáról beszél; ha azt mondja, hogy bizonyos periódusokban a nők oly természeti kényszerűségbe jutnak, midőn ingerlékenyek, szenvedélyesek, kegyetlenek, például: Erzsébet angol királyné legkegyetlenebb tényeit ily állapotokban követé el: erre az a mondani valóm, hogy a férfi ép úgy ki van téve a betegségnek és a véralkat eshetőségeinek, mint a nő; sőt ha ellenzőim példájára túlhajtani kívánám a dolgot, tudnék én magamnak férfit is olyat képzelni, a ki örökké beteges, ingerlékeny, ideges, izgékony, türelmetlen, dühös, kegyetlen. Ámde nekem nem telik kedvem a szélsőségekben!

Csak azt a **jellemző** adomát mondom el, a mit valahol Bismarckról olvastam. Abból az időből szól az adoma, midőn a nagy államférfi még mint referendárius gyakornokoskodott. Főnöke irodájába ugyan is benyit egy vidéki szegény ember, a ki elkezd méltatlankodni a felett, hogy az ő ügye oly régen elintézetlenül hever, és meglehet, hogy egy

kissé kemény kifejezésekre is ragadta az indignáció, a midőn a tüzes Bismarck türelemvesztve és indulatosan rárivall: befogja kend tüstént a száját vagy kidobom! A „vas és vér” már akkor működött benne! Erre főnöke felcsattan és rendreutasítva gyakornokját így szól Bismarckhoz: uram, tudja meg, hogy itt csak nekem áll jogomban valakit kidobni.

A szegény ember, a ki ezt hallá, természetesen vérszemre kapott, és mégcsak most kezdett igazán lármázni. Bismarckból végre is kitört újból a „vér és vas” és mennydörgő hangon kiáltott a parasztra: csitt, mert rögtön kidobatlak **principálisommal!**

Ezt csak azért beszéltem el, hogy kérdhessem: melyik volt a kettő közül ingerlékenyebb, higgadtabb és józanabb? A gyakornok vagy a főnök?

Íme, megvannak gyengéik â legnagyobb férfiaknak is, sőt igen sokszor a legnagyobbak valóságos **zsarnokok**, a kik a magukén kívül véleményyt, akaratot és parancsot nem tűrnek. Tehát a mi az emberi gyarlóságot és gyengéket illeti, legjobb ha Széchenyinkkel és Eötvösünkkel tartunk és azt mondjuk, hogy az ember nem

elég jó angyalnak, de nem elég rossz ördögnek sem,*) vagy a mint a példabeszéd tartja: nem olyan fekete az ördög mint a milyennek festik! Még csak azt akarom a phyziolognak mondani, hogy marha a nő csakugyan rosszabbnak, kegyetlenebbnek volna is teremtve az Alkotótól mint a férfi – a mi felett legyen szabad kételkednem –: még akkor sincs minden nő az Erzsébet királynő helyzetében, hogy t. i. ölessen és gyilkoltasson; mert nem minden nő királynő! Ezt tudjuk.

Annak a jókedvű embernek pedig, a kinek amazon hadra volna gusztusa, tudnék én Karthágó és Eger hősnőiről történelmi nagyszerűségeket elbeszélni, de mint mondám, nem vagyok embere a szélsőségeknek.

A „természet” feletti vitát tehát engedjük át magának az életnek, a gyakorlat és alkalmazás mindig a legjobb és legilletékesebb bírója és próbája az elméleteknek.

Bátor vagyok kimondani, hogy nem azok tisztelik a természetet, a kik mindig róla beszélnek, de érte semmit és ellene mindent tesznek; hanem

*) Gyöngysorok. 224. I.

az, a ki azt akarja és tanácsolja, hogy hagyjunk mindent a maga **természetes** módján élni és hatni, és ne emeljünk **mesterséges** gátokat az élet útjába. Hiszen valójában csak ekkor fog kitűnhetni: mi a természet, mit enged a természet és mit nem?

Ámde az emberek úgy cselekednek, hogy csinálnak maguknak és társadalmuknak mesterséges és erőszakos rendet, törvényeket, melyek által megkötözik a nőt, elveszik lábai alól a munka talaját és azután, ha a nyűgeibe szorult nő nem tud az életben oly eredményeket felmutatni, mint az önkénykedő és szabad férfi; akkor nagy bölcsen kiáltják: ime, láthatjátok, hogy a nő **természeténél** fogva gyarlóbb, tehetetlenebb mint a férfi, tehát az ő számára gyám és gondnok, „**törvényes oltalom**” kell!

Hiszen, ha a **természet** magamagától intézkedik az emberek sorsa felett; hogy ha a nő nem képes **természettől** fogva orvos, ügyvéd és más egyéb lenni: akkor nem szükséges őt éterről mesterséges erőszakkal, törvénnyel leszorítani; mert leszorítja őt onnan már maga a **természet**, úgy, hogy a férfival a szabad versenyt ki nem állhatja. Azért mondám, hogy **intézzé el a többit a szabad verseny természeti törvénye.**

A nők nyűgben tartása olyforma intézkedés, mint mikor az ellenség a kezébe került fogolyt özszekötözi, hogy el ne szaladhasson, pedig szegény fogolynak csak egy lába van, mert a másikat elhordta az ágyúgolyó!

Minden rend és törvény, melyet az ember magamagának csinál, csak azért van, hogy azok, a kik a természet törvénye szerint nem tudnak vagy nem akarnak élni, a **természettel** kényszerű összhangba hozassanak; mert csak a mindenkiben és mindenütt egyenlően munkáló természet az egyedüli és általános összhang. Erre, és csakis erre való a törvény.

Ha mindenki természetének józan törvényeit magától megérteni és követni tudná: akkor nem lenne szükség törvénykönyvekre; mert a törvényt kiki szívében hordaná.

Bizony nem az **isteni rend**, hanem az **emberi rendetlenség** bajainknak a forrása, melyet úgy akarunk törvényeinkkel betömni, hogy az elévedt életet a **természet** igazi útjára tereljük. Azért örökforrása minden positiv intézkedésnek az egy és örök ész, és minden positiv jognak az észvagy természetjog.

Nem az tiszteli tehát a természetet, a ki azt

erőszakos rendszabályaival munkálni és nyilatkozni nem engedi, hanem a ki **szabadon** hagyja működni.

Ezért kívánom én a szabadságot és általános egyenjogúságot a nők számára is.

Hogy aztán ily szabadság mellett mit hoz a jövő, vájjon a nő valaha kiállhatja-e a versenyt a férfival: én azt nem tudom. Vannak sokan, a kik a jövőbe látnak és határozottan azt mondják, hogy a nőemancipatio soha életet és gyökeret verni nem fog. Én nem vagyok próféta és minderről semmit sem tudok mondani. Én a jövővel igen könnyen tisztába jövök, mert azt Bajzával együtt az istenség vezető kezére bízom, és csak is annyiban törődöm a jövővel, hogy dolgozom érte és kívánom, hogy mások is tegyék meg a magukét. Calliginosa nocte praemit Deus futuri temporis exitus, ridetque si mortalis ultra fas trépidât. Egyet értek a római költővel. Ez az én elvem is. Dolgozom és reménylek. A vetésre aratást várok és pedig úgy, a mint vetettem; mert „ki mint vet úgy arat.”

Én tehát azt kívánom; hogy oldjuk fel a lebilincselte **természetet** lánczaiból és legyen szabadság! Hadd legyen birodalma és uralma a ter-

mészetnek, mely kibékít, mely összhangot, rendet, zengzetet, boldogságot teremt és tenyész

A férfi akkor mutatja meg jóakarátát, becsülését, lovagiasságát, szerelmét, igazságszeretetét a nő iránt, ha kezéről és lelkéről leoldja a kínozó köteléket. Ez lesz ám a paradicsomi élet, a hol angyalokkal és istennőkkel kell versenyt dolgoznunk!

Én a szabadságot csak azért is kívánom, hogy ne mondhassa senki, miszerint a zsarnok férfi oka a nő nyomorának, hanem akkor a szabad versenyből kitűnjék, hogy Isten a hibás, mert rász természetet alkotott és az emberek között oly különbséget állapított meg, mely romlásuk – és boldogtalanságukra van. Azt gondolom: a Teremtő nem fog zavarba jönni, ha reá háritjuk a szabadság felelősségét.

Mielőtt e sorokat bezárnám, még csak egy szót áldozok a tehetségek kérdésének. Azt mondják nem fog megbirkózhatni a nő a férfival, mert nincs erélye, kitartása, türelme, buzgalma. Felcsapó szalmaláng a nő lelkesedése. Meglehet, csakhogy akkor kérem a pszichológot, magyarázza meg nekem, honnan van az, hogy a szegény varrólány napokon, havakon, éveken, talán egy egész életem át görnyedve ül és dolgozik túvel a kezében.

Nem szól, nem zúgolódik csak tűr és munkál, köt, fon, varr szünet nélkül. Pedig ha tudnák: mennyi a munkabére! Am kérdezzék meg!

Mi fejti meg ezen csaknem emberfeletti türelmet és kitartást? A szükség? Azt gondolom, hogy ez magában még korántsem, hanem az oknak mélyebben, a nő alkotásában kell rejteni. Vagy ám vegyük a jó nőt a családban, a kiről aranyajkú Eötvösünk azt mondja, hogy olyan mint a napsugár: nem hoz semmit magával és mégis minden nő és gyarapodik csodás kezei alatt.

Nem lemondás, sokszor – szakadatlan önfeláldozás, tűrés, kitartás-e a nőnek egész *élete*? Mennyi fájdalom, mennyi törődése, mennyi baja van! És mindez kiért? Másokért – kedveseiért. Ő boldog, mert másokat boldogíthat. Lelke egy egész csendes tenger, melynek feneke tele van gyöngyökkel, de a melyek szépségét ős üdvét mások élvezik a legjobban.

Bizony sok férfi tanulhatna tőle!

Sok férfinak csak a néhány óra is sok, a mit hivatalban kell tölteni, azután kiki megy a szélrózsa minden irányában keresni és vadászni élvezet meg élvezet. A nő otthon ül és készíti gondos kezekkel

a ház boldogságát. Jutalma hol van? Kedvesei üdvében és keble tengernyi mélyén.

Irigylendő nők!

Olyan aggodalmat is hallottam, hogy ha a nő hivatalnok lesz: hogyan **czímezik** majd akkor őt meg a férjét?

Az igaz: erre nem gondoltam, ezen dül meg egész elméletem.

Bevallom, hogy megbuktam!

Tehát az én gyilkosom is a **czím** lett, mely annyi embernek megzavarja a fejét és betegséget okoz! Nincs más mód, mint az időben keresni orvosságot, mely úgy segít a bajon, hogy halálos keresztet húz a czím- és czafrang badarságaira.

Várjuk a jövőt!

A ki azt mondja, hogy a nőemancipatioval tönkre lenne téve a család, az erkölcs, a nő maga, annak azt viszonzom, hogy ez merő feltevés, mert az sem észszerűleg, sem tényekkel nem igazolható, hogy a nő kiművelése a család vagy erkölcs rovására volna; hisz a teremtő által az emberi kebelbe oltott vágy, miszerint az ember önnön lényét egy másnemű lénnyel – úgyszólván – kiegészítse; azon az önállósági ösztönrel természetesen legösszenőtt szükséglet, hogy az ember magának egy

saját tűzhelyet és ebben egy kis világot alapítson; és végül azon vágy, hogy az ember magát törvényes utódokban ifjítsa és örökítse meg: mindez, oly szoros és erős kapcsolatban áll az emberi természettel, hogy e vágyak mindenütt a hol külső akadályok nem állanak útjokban, a házasságban keresnek ténylegesülést.*)

Tehát a család miatt nem kell, sőt oktalanság aggódni, mert annak fennmaradásáért gondoskodott a megmásíthatlan természet. **A legszebb egyéni függetlenséget is odaadja a nő a családi élet arany bilincseiért.**

A mi pedig az erkölcs iránti aggodalmat illeti, én ezt nemcsak nem oszthatom, hanem a nő kimívelésétől az erkölcsöt félteni, egy jelentőségűnek tartom a műveltség felett való kislelkű és méltatlan kétségbeeséssel; mert nem foghatom fel: hogyan lehet a művelt és önálló munkára képes nő veszedelmesebb az erkölcsre, mint a műveletlen esitethetetlen nő.

Hisz ez annyit tenne, a mi ellen pedig már

*) Ld **Horn:** Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien. 160. 1. – **Rösch:** Nationalökonomie. 509. 1. Már Montesquieu monda, hogy „Partout, ou une famille peut vivre à L' aise, il se forme un mariage.”

én lándzsát törtem, hogy a művelődés erkölcsileg megront!

Sőt ellenkezőleg, a hol kísérletet tettek a nőemancipációval, például Északamerikában, különösen a nemrég elhamvadt Chicagóban azt találták, hogy a nő nemcsak nem veszedelmes a szabad, független munka és művelődés mezején, hanem egyben-másban meg a férfiakat is túlhaladja.*)

Bebizonyult tényleg, hogy a hol a verseny a nők és férfiak között szabaddá lett, a folytonos érintkezés és együttélés következtében a két nem között a tiltott és őrzött bájak különös ingere is elveszett; mert a nő ott küzd és dolgozik versenyt a férfival és a helyett, hogy az erkölcsre veszélyes féktelenség következett volna be, inkább annál szilárdabban őrzi és óvja mindenki erkölcsi kincseit, becsületét; és a nem is sejtett erkölcsi erély és hősiesség a férfiakat csak csodálat-, becsülés- és hódolatra készíti az eddig annyira kicsiny- és törékenynek gyanúsított szép nem iránt. Az élet viharaiban egymás erényeit becsülni tanult embereket hozhatja aztán igazi erkölcsi vonzalom össze a ház- és családba! Nem az igazi műveltség rontja el.

*) Ld. Das Schulwesen von Chicago. Mannheim. 1869.

a nőt, erkölcsöt és családot, hanem inkább annak a hiánya; azért Mohnak (Encyklopaediája 15. lapján 5) tett merő önkényes feltevéseit és frázisait annálkevesebbé tekinthetem ellenérveknek, mert azokat ugyancsak e munkája 123. lapján) ön-maga czáfolja meg, midőn szórói-szóra ezeket írja: „**Sittliche gesunde Bildung** ist die sicherste Grundlage eines gedeihlichen Zustandes der **Familie** und der **Gesellschaft**”. En is ezt tartom, csak hogy az egészséges, erkölcsi művelést nem csak a férfiak kiváltságául tekintem, hanem követelem a mindenben **egyenjogú** nőnem számára is. Azért kívánom a nők művelését; és museumba való felfogásnak tartom azt, mely szerint a nőnek csak a főzőkanál meg a seprű való a kezébe. A családban élő nő a ház gondviselése, a minő elveket csepegtet be a gyermek fogékony lelkébe, oly gyümölcsöket fog majd hozni a mag ha a férfival fává nőtt. „Jung gewohnt, alt gethan.” A nő épugy a kedély mint az ész első csemetéinek kertésze. Készületlen, hibás, félszeg „naturalis” fogásai elegendők-e a nagy – hogy ne mondjam – végzetes munkához?

Bizony nem! Ki az a vakmerő, a ki a Teremtőt képesnek tartja arra a szörnyű gúnyra, hogy a nő-

nek ép oly lelki tehetségeket adjon, mint a férfinak, de azok használata- és élvezetétől eltiltsa?! Ez oly kegyetlenség és barbárság volna, mely nem egy istenhez, hanem azokhoz méltó, a kik esetlen sofismáikkal az emberi természet nyakát szeretnék kitekerni. Ne emlegesse tehát senki azt a rég elcsépeelt frázist, hogy „természetes hivatás” és a többi!

A nőnek mind az „természetes hivatása”-, a mi egyáltalán emberi hivatás!

Az igazságot nem az előítéletek és vak elfogultság ködös szemüvegén át láthatjuk meg, hanem a józan ész napfényénél.

Aztán a nő **nem kényszerítetik** orvossá vagy ügyvéddé lenni, hanem csak **lehetőség** áll előtte magát bármire képesíteni; továbbá: hogyan beszélhetnek azok az elerkölcstelenedésről, a kiknek példámmal megmutattam, miként dönthet és dönt tényleg a nyomor és a törvény embertelen kényszere az erkölcsi elfajulásba!?

Ezen felül új, eddig kizárt erőket nyer a kultúra, üdvös verseny támad a nő- és finem között; de végül a nő képes lévén dolgozni, ha férjes, férje terhein is könnyíthet keresete által, és legvégül egy óriási paizst kap a nővilág a biztonság minden eshetőséget gúnyoló tudatában; mert bármi követ-

kezzék is be: abban a helyzetben van, hogy a maga lábain állhasson. A nőemancipatio erkölcsi hatása felett kétségbeesni tehát annyit tesz, mint az emberi természet és az isteni alkotás üdvös volta felett kétségbeesni.

A nőt eddig – szégyen, gyalázat! – a törvényhozás jogi állás tekintetében egy osztályba helyezte a gyermekekkel, pazarlókkal, örültekkel és bűntevőkkel!

Valóságos megbélyegzés! De a melynek szégyenfoltja nem a szegény, durván lenyűgözött nőé, hanem az embertelen törvényhozásé, mely ennyire vetemedik erőszakoskodásaival.

Különben a jövő meg fogja mutatni: mi az igaz; mert habár küzdve és birkózva, de végre is győz az igazság. És győzzön is!

Es érjen bár gúny és kicsinylés elemezéseim miatt, e gúny a világtörténelmi haladás kerekét meg nem akaszthatja: mindannak, a mi az időben megérett és szükséggé vált, az eszmének, mely a kor légkörében lebeg és a valóság földjére kívánkozik, a történelmet intéző isten keze fog tudni érvényt és jogot szerezni, bárha az epigonok gigási háborút kezdenének is ellene: „Der Mensch versuche die Götter nicht!” (Schiller.)

Vajjon nem az idő jeleként vehetjük-e azon jelenségeket, melyekkel a legmíveltebb államokban már is találkozunk? Teszem: az angol parlament élénk érdeklődését az ügy iránt, a pár hét előtt Londonban tartott nagy kongressust a nőemancipáció kérdésében, a Pétervártt és Berlinben tervezett egyetemeket nők számára, azon tényt, hogy Zürichben nagy számmal vannak nők az egyetemen stb. Egy olyan fő mint Mill Stuart, Bastiat, mely előbbi nem csak az élő nemzetgazdák, de az élő bölcsészek legnagyobbika, talán csak nem lehet épen örült, mikor az egész mívelt világ logikát és rendszeres gondolkozást tőle tanul. („Deductiv és inductiv logikájának rendszere” az egész világon tekintély!) Vagy ha örült, akkor szívesen állok azon szerencsétlenek sorába, kiknek egy Mill áll az élén!

Különben a mit megoldani nem enged a tudatlanság, a szűkkeblűség és durvaság, majd megoldja azt a socialis szükség és nyomor! Csak adja isten, hogy **érvei** ne legyenek: a **petróleum** meg a **guillotín!**

Íme a nőemancipatio elemzésénél odajöttünk, hogy az már pusztán **erkölcsi** szempontból elodázhatlan szükség; mert a társadalmi nyomor különben az erkölcsi elfajulás fertőjébe kergeti a sze-

rencsétleneket. És ezen eredményekkel újból elértük előbbi tárgyalásainknak kissé messze hagyott határait. Azonban a kérdés fontossága vitt oly messze, és most már újból folytathatjuk a prostitutio feletti fejtegetéseinket.

A prostitutio szabad garázdálkodásának egy más szomorú következménye is van: a bűn fészkeiben elfásult szív ugyanis nemcsak kísértő réméné lesz a családi erkölcsnek, hanem érzéketlen levén az erkölcsi tisztaságra és nemesebb élvekre, kihal minden fogékonysága a családi élet gyöngytiszta boldogságai iránt. A család a nevetség és gúny tárgyává, a férj „papucshóssz” lesz előtte. A családi élet édes gondjaitól irtózni fog az, a ki az érzéki kéjt annyi változatban, oly féktelen gondatlansággal, minden erkölcsi és – látszólag - anyagi felelősség nélkül élvezheti. Sőt mert az ily erkölcsrablók ismerik legjobban saját kalandjaikból a közerkölcsi állapotot, nekik van a legkisebb hitök a tisztaság- és ártatlanságban. Ezen hitetlenség és tiszteletlenség az erkölcs iránt és a szabad kéjeigésbe fült nemesebb érzékek hiánya az, mely a férfiak igen nagy részét visszatartja a házasságtól, sőt annak egyenesen üldöző ellenségévé teszi.

És ez szomorú jelenség, mert a család tűzhe-

lye minden igaz erkölcs- és áldásnak. Az a férfi, kinek minden érzelme és gondolata egy szerető nőt vagy gyermeket ölel át, a ki a szeretet és gondosság annyi szálain fűződik a keblén lakó eszményhez – kedveseinek boldogításához: az minden lépésével számot vet, tudja, hogy ő csak nagyon kis részben a magáé, legnagyobb részben neje- és gyermekeié. Vagyona, becsülete, egészsége, szóval mindene kedveseié, a mit elpazarolni ép oly jogtalan, mint erkölcstelen.

A család továbbá növeldeje a polgári érényeknek. Csak a házi körben szerezhető meg a gondos atya hatalmának becsüléséből és az iránta táplált kegyeletből azon szellem, mely a szabadságot és fegyelmet készséggel egyeztetni össze; itt tanulja meg kiki, hogy az egyénnek magát fel kell áldoznia egy magasabb erkölcsi összszemélyiségért – a családért. Itt vetkőzik ki az egyén rideg önöségéből, hogy erői-, céljai- és törekvéseivel beolvadjon az összeség testébe.*)

Régi szabály, hogy a ki uralkodni akar, előbb engedelmeskedni tanuljon. A politikai ábrándok, összeesküvések és forradalmak szabadságot és ön-

*) Riehl: Familie; – Mohl: Encyklopaedie d. R. u. Stw.

állóságot nem adhatnak, – míg az egyén a családban nem látja és gyakorolja a kötelesség teljesítését, a természeti törvény iránti tiszteletet, önuralmat és erkölcsöket. **Törvény, alkotmány, szabadság, jólét a családi erkölcs emlőin nő nagyra.** Riehllel együtt elmondhatjuk mindnyájan, kiknél francia frivolitás hódította és rontotta meg az erkölcsi és esztétikus érzékeket, hogy a házi erkölcsben a legjobb tartományunkat foglalták el a francziák. ¹⁶⁾ Íme, most szemünk láttára sülyed el a felfuvalkodásában magát „grande nation”-nak híresztelt nép legázolt erkölcei után az önásta sírba. Azok, kik a papucshősökben a családot gúnyolják, nem tudják, hogy káromlást követnek el a társadalom ellen. Ők a **szabadságot** és függetlenséget hordják ajkaikon akkor, a midőn elvadult ösztöneiket meggyalázó **rabszolgaságban** hizlalják. Az atya nevére, gyermekeire gondol, családjá boldogításán fárad. A nőtlen gondolata kalandok és új meg új bűnök körül jár, tartós nemes cél ritkán van előtte; **senkije sem levén, csak magáért él.** Kevés a kivétel! A gondos atya azonban a család arany jármában húz-von, munkája nyomán dúsan

¹⁶⁾ Riehl: Familie 213. 1. 217.1.

fakad az áldás a kis világban, melyet magának alkotott: van, a ki szerelméért szeresse, áldozatait meghálálja, agg vagy beteg napjaiban gyöngéd kezekkel ápolja és még sírján túl is kíséri a kegyelet és szeretet áldása, létével pedig jelent és jövőt betölt, mert utódaiban fenmarad és él tovább. A nőtlen élete addig tart, míg testi-lelki erejét el nem pazarolta, aztán keblében – hány eset van rá! – csak egy végetlen úr marad, melybe a kétségbeesés költözik, izmaiban a kórvész, ágya körül a nyomor, az elhagyatottság és szemei közé mohó étvágygyai kaczag a fogcsikorgató halál. Mit tegyen ennyi rém és kísértet, ily éhes hyénák között? Futni nem tud, erejét elpazarolta; segítséget kérne, de nincs kitől, mert nem gondoskodott róla; sóhajait a puszta falakon kívül csak az örültség és kétségbeesés halija meg, mely úgy könyörül meg szenvedésein, hogy kötelet hurkol a nyakába. Es ezzel mindennek vége!

Mit hagy az ilyen élet maga után? **Igen sok** esetben csak sötét nyomokat, melyeken semmi tenyészet, de annál elriasztóbb pusztulás van. Sírhalmán a megejtett ártatlanság kiáltoz az égre és nem hagyja nyugodni. Az örök éjben csak az elcsábítottak könye és átka virraszt gyászos

emlékénél. Hamvain vád és ítélet az a föld, melyen csak bűnt és nyomort tenyésztett. Lehet-e békén aludni az ily hantok alatt?

Bizony jó volna, ha feljönnének tanácsot adni azok, kiket a kétségbeesés megölt! Vagy nem mondják-e meg ők maguk, mi a családi élet, midőn már éltök feladására készülnek? „Házasodjatok, mert nincs nyomorúbb teremtmény a bajában magára szakadt embernél!” E kiáltásnak, mely félig már a sírból szól az élőkhez, a veséket kellene átjárni!

Annak ellenben, kit a bajban a szeretet őrangyalai állnak körül, már éltében megnyílt az ég, hiszen a jóság, a szeretet, a hála, a kegyelet angyalai hozzák le a földre az eget. Oh, ne nevezétek bajnak a gyermekeket, és az édes szülői gondokat. Áldás az, melyet két kézzel ad nekünk az ég. A ki nem fáradt, nem talál üdülést a nyugalomban; a ki gondokkal nem küzdött, nem ismeri a béke bájait; a ki csak magáért élt, nem élvezte a legnagyobb boldogságot, mely abban áll, hogy másokat boldogítunk.

Ma szinte divatossá vált minden magasabb erkölcsi gondolatot és nézetet költői ábrándnak

gúnyolni. Az az ijesztő csontváz, mely fenyegetve emeli ujját az öngyilkos és bűnös társadalomra, elvehetne kedvünket attól, hogy gúnyt üzünk az erkölcsi eszményekkel. Komoly meggondolással kellene venni minden óvaintést, mely a társadalom érdekében emeltetik.

A házasság tiszteletlenségét oly társadalmi jelenségnek jellemeztem, mely a legtöbb társadalmi bajokkal okozatos viszonyban áll. Azért a házasságot nem nehezíteni kellene még törvényekkel is, hanem, a mennyire lehet, könnyíteni. A militarismusnak, mely napjainkban a legjobb erőtől fosztja meg a társadalmat, a közelfajulásban talán legtöbb része van. A katonák épen úgy, mint azok, kik a lelki kard hordozóinak adják ki magukat, egyaránt a coelibatus emberei. A coelibatus kényszere és fogadalma korántsem képes az emberi természetet megváltoztatni. Kiki tudja, hogy a gyarló ember a természet merő tagadásával még nem képes új természetet alkotni; úgy hogy a talár, meg a csákó hősei azok, a kik állásuk és fogadalmaik természeténél fogva esküdt ellenségei a társadalmi erkölcsnek. Míg a „plébános szakácsnéja” egyháztörténelmi genre, a melyet mindenki az életből ismer, ki rajzolhatná mind a láthatatlan és elfedett

alakokat, melyektől sokszor a coelibatus pasáinak háremei hemzsegnek!!

A katonaságról pedig beszéljenek az útonútfélen szóló tények. Ezen osztályból kerül ki aránylag a legtöbb bűntevő; a törvénytelen gyermekek igen nagy száma a hősök sorából kapja az ismeretlen apákat; közöttük a legborzasztóbb mérvben dühöngenek a nemi betegségek; ezen osztály szolgáltatja az öngyilkosok legnagyobb járulékát is.

Szomorú tény, hogy épen az osztrák birodalomban találjuk a legijesztőbb állapotokat; itt ugyanis egy millió lélekre 1851-57-iki átlag szerint 444 öngyilkos esik a katonaságból és 69 a polgáriak közül, úgy hogy 100 polgári öngyilkosra 643 katonaöngyilkos jön. ¹⁷⁾ Az állandó katonaság oly sáskahad, mely nemcsak az állam pénzét és véréit emészti, de a mi mindennél több, **erkölceit** is. A tétlenül henyélő erő és pezsgő vér már csak unalomból is kalandokra adja magát. Kit találunk mindig utczaikon és tereinken kaczer szemekkel szúrni át az elmenő szemérmét, ki az, a ki szinte lesbe áll utczasarkainkon az ártatlanságra? Nem én nevezem meg, hanem kiki saját

¹⁷⁾ Wagner: Gesetzm. II.

szemeivel láthatja. Még némileg enyhébbek a viszonyok ott, a hol, mint Poroszországban és rövid idő óta hazánkban a katona és nép egy, mert ott majd mint apa, majd mint rokon vagy barát ezer viszonzyszálakkal fűződik a családhoz; hanem ott, a hol senkiről sem lehet annyi joggal elmondani, hogy „se országa, se hazája”, mint a katonáról, valóságos ostromállapotban áll a köz- és magánerkölcs.

Az állam bűnös közönnyel nézi és megengedi az „orpheumok,” „eldorádók” és „újvilágok” garázdálkodását, a Schwendtner, Mabilie, Bullier, the National Assembly Rooms kertjei- és termeiben szinte üvegházban neveli és gyarmatosítja a fajtalanságot; túri a társadalmi bűnök és kórok iskoláit, a bordélyházakat, nemcsak, hanem még ol-talmának anyaszárnyai alá veszi és jövedelmi forrásokul használja; a legforóbb vérű ifjúságot (a katonákat) szigorú törvényekkel zárja ki a családi életből: holott kötelesség volna könnyíteni és elősegíteni a házasságot, sőt kényszeríteni is azon „gavallérok” fokozódó megadóztatása által, kik a házassághoz minden képességgel bírnak, és azt mégis kerülik, gúnyolják, tapodják.

Ez korántsem volna jogtalan beavatkozás az

egyén önrendelkezési szabadságába; mert az állami élet célzata és alapgondolata kívánja, hogy minden **ártalmas** behatás üldöztessék; már pedig a megadóztatás által egyrészt a bűnözés és csábítás eszközei (a pénz) fogynának, másrészt az államnak okozott erkölcsi károk fejében – habár aránytalan – kárpótlás adatnék. *Az* így bejövő *összeget* az állam erkölcsi célokra, például: a bukottak mentésére és javítására fordíthatná!

A köz- és magánerkölcs meggyalázott, a hírhedett bordélyhősöket és házasságtörőket a legszigorúbb büntetésekkel kellene fenyíteni;¹⁹⁾ az üzérkedő bűnt ki kellene kergetni palotái- és barlangjaiból és a legkeményebb tilalom egérlyukaiba szorítani. Ki kell tiltani a művészet hajlékából az arczátlan frivolitást és fölemelni oltárainkra a ledobott isteneket. Tűzre a „café chantants”-ok ragályos deszkáival, melyeken a meztelen szemtelenség dalolja coupletjeit és a kankánok ördögi lába tombol!

Mindezekről – fájdalom – nem gondoskodik az állam. Az elfajulásban nemcsak nem lát veszélyt, hanem még pénzért kiváltságolja a bűn

¹⁹⁾ Richl: Familie 218, 224. 1.

tanyáit. Melyik város az, melynek köztintézetei között nemcsak fényes közkéjházai, hanem egész departementjai ne volnának, melyekben a fajtalanság az, úr! Vagy talán a rendőrség nem akarja látni az erdőtől a fát? Sőt ellenkezőleg: a főbb korifeusok magok is együtt tanyáznak sokszor az erdei vadakkal!

És azt gondoljuk, hogy a dózsölés csak a városban megy ennyire, a faluban nem: csalódás! Nézzük csak a falvakban azon gyalázatos üzelmeket, melyeket az „úrfiak” követnek el a szegény mezei néppel.

Nem egy, hanem ezer meg ezer esetet tudnék előszámlálni, melyekkel annyi gyermekgyilkolás van kapcsolatban! Hanem borzadok a példáktól.*)

Nem nevetni, hanem meggondolni való az, a mit mondani fogok.

Lovaink, ökreink, birkáink és sertéseink nemesítésére sokat áldozunk. A baromtenyésztést és nemesítést ápolja az állam és társadalom egyaránt, csak az ember tenyésztésére és nemesítésére kevés

*) Dr. d' Henri: Geheimnisse der Prostitution. Leipzig. 1871. 33-40. 1.

a gond. Kiállításainkon megkoszorúzzuk a szép ökröt, érmeket és díjakat kap az, a ki lovakat nemesisit. Ugyan ki koszorúzza és díjazza a szülőket, kik az államnak ép és erőteljes fiaikat szülnék, és nevelnek; ki ad a szegényeknek gyámot, ha aggnapjaikban vagy a fáradalmak súlya alatt összetörnek? Talán az az állam, mely erőszakos karokkal tépi le a szülők kebléről a gyermekeket, hogy ágyútöltekeket csináljon belőlük; talán az a törvény, mely, ha már egy halom gyermeket elkívánt, a verítékkal szerzett vagyonka fentartására otthon hagyja a vakot, a sántát, a nyomorékot?

Nem elismerést és koszorút, hanem koldusbotot kap a legdicsőbb polgári érdem, jutalmául. Az ilyen gazdálkodásnak aztán az a következménye, hogy a családi életből kiragadott ép és erős ifjak legjobb erőiket elfecsérik és a fajtalanságot tenyésztik, otthon meg, a hol előbb óriások és Herculesek teremtek, a nyomorék szülőknek nincs **annyi** ép és erős gyermekök, a mennyi ágyútöltéknek elég utódokról gondoskodnék. Testi elkorcsulás és erkölcsi tönkrejutás az ilyen gazdálkodás gyümölcse.

Azonban e helyütt óvást teszek czélzataim félremagyarázása ellen.

Nincs mívelt és humánus ember, a ki napjainkban a háborút és az arra vezető militarizmust el ne ítélné és az emberiség átkai közé ne sorozná. Ezt ma nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat emberei is teszik. *)

Teszem e helyen én is, mint azt tőlem a tudományos lelkiismeret követeli. Azonban míg ai emberiség mívelődési és erkölcsi viszonyai oly tökéletlenek, hogy a háború a végszükség esetén az egyedüli **önvédelmi** eszköz, („ultima ratio regum”): addig a honvédelem minden szabad polgárnak szent kötelessége.

Nem is a honvédelem kötelme ellen emelek én szót, hanem azon oktan és veszélyes túlhajtás ellen, miszerint **minden** ép embert elvisznek

*) **Buckle**: Hist. of Civ. in England. I. 4-ik fejez.

Mohl: Encykl. 280, 453-460. 1.

Carneri: Sittlichkeit und Darwinismus, [főkép az előszóban.

Oettingen: Moralstatistikájában.

Carey: id munk. 106 – 107. 1. és szórványosan

Bastiat pedig „Gazdászati Harmoniáinak 365. lap”ján a következőket mondja: „A rablással, legbrutálisabb alakjában, kezében szövétnekkkel és karddal, tele van a^z emberiség története. íme a „hősök”: Cyrus, Sesostris, Nagy Sándor, Scipio, Caesar, Attila, Tamerlán, Mahomed, Pizarro, hódító Vilmos, I. Napoleon Mit látunk bennök mást, mint a meztelen rablást a hódítás

az ekétől; mintha gazdálkodás, ipar és kenyértermő munka nem volna legalább is oly szükséges, mint a henyélő és fogyasztó hadsereg. Jól megjegyezzük: én – mint mindenütt – úgy itt is józan és észszerű **mértéket** követelek, nehogy az önvédelem túlzó és vak szenvedélye romlásunkra legyen. Olyan volna ez mint mikor az égő hajóról a háborgó tengerbe ugrunk a balvégzet elül! Óvakodjunk ezen halálos ugrástól!

Nincs más orvosság, mint felépíteni a felforgatott házi oltárokat a családi erény és erkölcs összes isteneivel. Azonban ne várjunk az államra. **Az erős magamagáért tesz, az önérzet pi-rulva fogadja mástól a segílyt. Önerő és ön-segély** legyen a társadalmi törekvések jelszava és hitágazata.

Biharmegyében 16 ifjú azt a fogadást tette a múlt télen, hogy egy félév alatt mindannyian megnősül-útján: és épen nekik fűznek babérkoszorúkat, nekik emelnek emlékeket, szobrokat és diadalíveket, őket éneklük és dicsőítik a költők, ezek bájolvják el az érzelmdas nőket!

Kell-e hivatkoznom Andrássy gróf és Európa valamennyi diplomatáinak békeprogrammjaira? Hiszen öldöklő háborúink közepette annyira kiabáljuk az egész világon a békét, hogy e láрма szinte baljóslatúvá lett! „Nem mozog a levél, ha a szél nem fű!”

nek. Nem kell egyéb, mint a szép példát követni és az „ösi ház” büszkén fog nemsokára emelkedni. A megtisztult erkölcs lemossa a régi szennyet, folyamainkon az ezüst hullám nem fog hullákat emelni; a szívkamarákban nem az öngyilkos golyója, hanem a boldogság fog tanyát ütni, a haza erős lesz, mint régen, mert lesznek fiak, a kik aczélozott karokkal és szívvel húznak védfalat köré. Akkor lesz az életnek bája, mely varázserőkkel tart magához és az öngyilkosság szerencsétlenség lesz, nem pedig divat.

A társadalom társadalmi úton segíthet bajain legjobban.

Egyletek alakítandók az angol mértékletességi egyletek példái szerint, mely egyleteknek feladata a közerkölcsiség feletti őrködés lenne, olyformán, hogy a napfényre került kéjhősök és csábítók felett azok nyilvános megbélyegezése és minden illedelmes körökből való kizárása által gyakorolnák a közbíráskodást (Lynchjustiz). Erős hitem, hogy ezen erkölcsi és becsületbüntetéseknek nagyobb foganatuk lenne, mint az állam legszigorúbb büntetőtörvényeinek, mert ezek sokszor vértanúi koszorút nyújthatnak a bűnhődőnek, míg ellenben ha maga a közönség ítél, akkor oly fórum ítéli el

a bűnöst, mely előtt csak a jövőnél lehet rehabilitation és ott is csak megjobbulás és érdekem által. Ilyen egyletek valóságos közmívelődési áramlatot indíthatnának meg az által is, hogy közlönyeikben kifejtenék elveiket és igényeiket a nőnevelés és mindenmás társadalmi szükségletek körül. Ha a műveltség feltételei, a női hivatás körüli fogalmak, a társadalmi erkölcsi kívánalmak programmszerűleg felállítva és szellőztetve lennének; ha az egyletek azzal fenyegetőznének, hogy a divatbábot, a fényűzöt, a rossz gazdálkodót, a kaczért senki sem fogja nőül venni: fogadok, hogy minden nő józan, észszerű és hivatásának megfelelő nevelést kapna, eldobná esztelen piperéit, kerülne a fényűzést, gazdálkodni tanulna, és senkisé is veszélyeztetné a családi élet örömeit, esztelen ellenkezés és szélső által.

Hogy ma a nő azért piperkóc, fényűző és munkakerülő, mert ez divat, és azt hiszi, hogy csak így (divatosan) tetszhetik, oly tény, melyet a józan és gondolkodó nők maguk vallanak be egész szomorúan. Sokszor a mindennapi kenyeret kell elvenni a divat és a fényűzés kedvéért, de a szomorú társadalmi kényszerűségnek hódolni kénytelenek, ha azt akarják, hogy „a világ meg ne szól-

ja” és a szegény leányka jövője felett ítéletet ne mondjon. – Mert a fényűzés dühe oly kényszer ma, melynek a palotáktól le a kunyhóig minden vágy és kívánság hódol.

Midőn azonban fényűzésről szólok, tiltakozom célzataim- és nézeteimnek minden elferdítése ellen.

A fényűzés korántsem absolut fogalom, hanem mindig a viszonyok és körülmények által vau adva. Azért az, a mit a közönséges felfogás és szólásmód fényűzésnek nevez, még nem mindig fényűzés, hanem a viszonyokkal arányban álló kultúrszükség, és mint ilyen nemcsak hogy nem kárhoytatandó, hanem azon áldásos hatása miatt, melylyel az ízlés, a szükségletek nemesbítéséhez, ipari, gazdászati, művészeti, irodalmi és erkölcsi haladásunkhoz támogató tényezőként hozzájárul: még inkább üdvös és tiszteletreméltó. Hiszen jól tudjuk, hogy minden előhaladottabb míveltség külsőleg az észszerű és erkölcsös szükségletek gyarapodásában és élénkebbülésében jelenkezik. Ez jellemzi épen az ember végetlen haladási és tökélyesbülési természetét. Nevelésünk legnagyobbára abban áll, hogy szükségletek keltetnek és azok kielégítése előkészítetik. Hanem másrésről tökélyesen áll, a mit a nagy nemzetgazdász Roscher mond, hogy

„Es giebl jedoch eine Grenze, wo die neuen oder verstärkten Bedürfnisse der Verbildung angehören, statt der höhern **Bildung.**” Minden erkölcstelen és oktalan szükséglet túlmegy e határon. **Erkölcsteleneknek** pedig nem csak azon szükségletek tavandók, melyek kielégítése egyenesen és közvetlenül sérti az erkölcsiséget, hanem azok is, melyek által a test **felesleges** szükségei háttérbe szorítják a lélek **nélkülözhetetlen** szükségeit, és a midőn **keveseknek** az élve **sokak** nyomorának az árán szereztetik meg. **Oktalan** szükséglet pedig mindaz, mely a jövedelmet meghaladó kiadásokat követel, és egyáltalán **oktalan**, ha a nélkülözhetlen szükségkárt és csorbát szenved a nélkülözhetőnek fedezése által. *)

Ily értelemben kívánom én a fényűzést venni. Ep azért elítélek minden fényűzést, mely az embe-
reket erkölcsi és anyagi banquerolt-ba dönti. Kár-
hoytatandó, ha valaki oly rablógazdászaiot visz,
hogy addig a míg vagyona van féktelenül él, bá-
lokat ad, fényes fogatokat, livrés szolgasereget tart,
„nagy urat” játszik; ha aztán már dobra ütötte
mindenét, ha nyakára egy sereg hitelezőt gyűjtött,

*) Ld. Röscher: Grundlagen der Nationalökonomie. Stuttg. 1868. 1-2 és 471. 1.

ha tányérnyaló „barátai” elhagyják; ha szemei közé a nyomor és becstelenség fúriája kaczag: akkor aztán universál-bankrottot mond, megcsalja hitelezőit, saját gyermekeit, családját, a társadalmi és agyonlövi az erkölcsöt azon golyóval, melyet gyáva agyvelejébe röpített.

Az elpuhult és elkényeztetett fényűzőnek nincs ínyére a becsületes munka, az – szerinte – a cselédeknek való, és becsületét, üdvét az erkölcsi gyalázat- és önelárulásban keresi.

Ma a fényűzés egyike társadalmunk legelterjedtebb ragályainak. Nézzünk csak utcáinkra, termeinkbe, tereinkre, színházainkba, vagy bármerre, a hova a szem csak tekinthet és mit látunk?

Bársony-, selyem- és divatos kelmékben jár a legszegényebb is, ha mindjárt a legdrágább kincsesei – a szűzi erényekkel kell is megfizetni az árát.

Bálokról és gavallérokról, divatos szoknyákról és magas sarkú cipőkről beszél és álmodozik még a legegyszerűbb szobaciczus is. Fejéke pedig alig különbözik azon tornyoktól, melyeket úrinőnek kificzamodott ízlése és divatrabszolgasága képzelt ki és rakott saját agyvelői felé, mintegy kifejezésül annak, hogy **itt mesterséges** toldásokra van

szükség, hogy a **természet** szűkmarkúsága elta-
karva legyen! Pedig mily kár a gyönyörű termé-
szetet így eltorzítani! Az emberi kéz mindig kon-
tár marad az isteni kéz remeklése mellett. Oly el-
ragadó szépen mondja Herder; „Der einzige Lieb-
reiz” című gyönyörű költeményében:

Nur eine Macht, der nichts entgeht,
Ja eine kenn' ich nur,
O Mädchen wenn sie bei Dir steht! -
Sie heisst: **Natur! Natur!**

Íme ezekről tanúskodik az úton-útfélen lá-
batlankodó fényűzés. A ki ezt nem látja, a vakok
intézetébe való!

Pedig a bűn e neménél nincsen kezdet, a ki
e fertőbe lép, egyenesen a középben áll. A „desir
de briller, d' avoir de belles toilettes” így szövet-
kezik a fajtalansággal. A **bujaság** pedig az a
föld, mely a **legbujábbban** tenyésztí az öngyilkos-
ságot.

Esquirol²⁰⁾ óta sokszor halljuk azt az állítást,
hogy a fokozódó öngyilkosság az emelkedő civili-
sationnak a szüleménye.

A ki a polgárisodást azonosítja az álmívelt-

²⁰⁾ Esquirol: az Annales d' Hygiene piiblique-beu.

seggel, melylyel vallástalanság, erkölcstelenség, prostitutio jár, annak igaza van; hanem a ki a civilisatio alatt az ember összes szellemi, erkölcsi és anyagi tehetségeinek összhangzatos fejlesztését és **nemesítését** érti,²¹⁾ az oly durva ellenmondást talál az érintett feltevésben, mint azon kificzamodott logikában, mely a bűnt az erkölcstől származtatná. Az igazi műveltség az ész és szív összhangzó fejlesztésében áll. Az még nem művelt, a ki csak sokat tud, de vad és kegyetlen, csalo vagy tolvaj, rabló és gyilkos. Sőt az értelmi képzettség erkölcsi műveltség nélkül még veszedelmesebb gonosztevényt csinálhat az emberből, mert ravasz, ügyes fogások- és cselszövényekre képesíti. A pusztán erkölcsös ember viszont szellemi műveltség nélkül a maga javát sem ismerő gyámoltalan teremtés lehet.

A mai műveltség tételei között azonban **egy betűt** nem képes senki felmutatni, mely az öngyilkosságot igazolná, de igenis Ítéletet, mely azt kérlelhetlenül sújtja és kárhoztatja. Azt állítani mégis, hogy a civilisatio okozza az öngyilkosságot, beszámíthatatlan lelki állapotokra mutat.

²¹⁾ Guizot: Histoire de la civil, en Europe 8-101. Sachs ford. Buckle: Hist. of. Civil in England. II. fiiz. 122 1. Ritter ford.

Az öngyilkosság okai a legtöbb esetben ugyanazok, a melyek az örültség okai,²²⁾ annál is inkább, mert a legtöbb öngyilkosság zavart és megháborodott lelki állapotban követtetik el,^{*)} úgy, hogy az örültség oka egyszersmind az öngyilkosság oka. Erre vonatkozólag pedig a legelőkelőbb szakbuvárok észleletei oda mennek ki, hogy a polgarisodas és műveltség bizonyos foka kedvez, sőt feltétele az örültségnek, s az azzal járó öngyilkosságnak, mert a szerencse változatai és a szenvedélyek, melyek a polgarisult európaiat megrázzák, a vademberen nyom nélkül elvonulnak, vagy előtte egyáltalán ismeretlenek; a vadember szükségletei oly csekélyek, hogy ritkán maradnak kielégítetlenül, számításai és reményei a jövőre nincsenek, csak a jelennek él, és épen ezért ritkábban csalódik és bukik, értelme műveletlen és kedélye érzéketlen arra, hogy (az élet csapásaiban rejlő) értelmi és erkölcsi okok örültté és öngyilkossá tudnák tenni. Ott azonban, a hol a műveltség elérte azt a fokot, melyen a nép

²²⁾ Fuchs: Medizinische Statistik der Irrenhäuser. Würzburg. 1838.

Quételet: sur L' homme, Riecke ford. 432 és követk. 1.

*) Carneri: Sittlichkeit und Darwinismus. 149.1.

politikai viszályokba elegyedik, üzleti számításokat tesz, koczkaszerű vállalatokra adja magát, az érzés pedig annyira finomult, hogy a külvilág esélyei a szenvedélyeket hatalmasabban felzaklatják, mint sem az ész korlátokat tudna tartani, ily viszonyok közt a polgárisodás magasabb emelkedése csak áldásos lehet; mert a minden oldalról felszerelt és kikészült értelem hatalmasabban vissza tudja verni az élet vészeinek ostromát, mint a féledzett ész; a fokozottabb jellem-erő nem törik meg oly könnyen bármely csapás súlya alatt, hanem ellennyomást gyakorol, magát uralomra küzdi és gyilok helyett vértünk a „végzet” harczaiban. Az öngyilkosság tehát ép oly kevéssé szülötte a valódi polgárisodásnak, mint az örültség; vadnépek között ritkán fordul elő, gyakrabban jelenkezik azonban a félmívelteknél, mint a legmagasabb míveltségi fokon állóknál. Tényeken nyugvó tapasztalatok tanúszkodnak továbbá arról is, hogy a nőtleneknél gyakoribb az örültség és öngyilkosság, mint a házasoknál, a mi talán onnan magyarázható ki, hogy a nőtlen emberek gyakrabban ki vannak téve az élet zivatarainak, életmódjukban kevesebb rendet és mértéket tartanak.

Az emberi szervezetben nem a dolgozó részek

szenvednek, hanem a nyugvó elemek. A munkásoknál az izmok erőteljesek, az agyvelő ellenben elsoványodott; a tudósnál, a ki szellemével dolgozik, fejlettebb az agyvelő és tehetségei, ellenben elhanyagoltabbak és gyengébbek az izmok. Minélfogva a polgárisodásnak, mely maga nem egyéb, mint minden szerves tehetség általános és összhangzó gyakorlása, szükségképi következménye, hogy míg egy részről a társadalmi intézményeknek gyorsabb és fokozottabb hatályt ad, másrészről sok oly tökéletlenséget és hiányokat, melyek az emberiség gyermekkorából fennmaradtak, elenyészi. Az elhanyagoló öngyilkosságot az tulajdoníthatja ennélfogva az emelkedő polgárisodásnak, a ki a jelenségek felületén áll és a látszat csábjai után indul.

Egyéb extravagantiák között szomorú mértékben nyer tért napjainkban a szereplés, az óriáskodás- és nagy szélcsinálás dühe, mely az első pillanatban sok könnyenhívő szemébe port hint és káprázatot okoz; hanem a józanodás első pillanatában előttünk áll a szédelgő, a magasból, melyre elhamarkodott véleményünk helyezte, amin-'dennapiság mélyébe hullva. A hirtelen emelkedésnek hirtelen bukás az ellentett oldala, ennek meg az a következménye, hogy a kielégítetlen vágyak

és a bukással járó gúny tovább hajtják a szédelgőt az örvényes pályán, míg végre a féktelen uralomvágy és szerencsevadászat összetöri, kétségbeesett teszi a szerencsétleneket és tehetetlenségökben önnön gyilkaiktól kérnek segítséget. – Jó volna, ha szívére venné sok hírvadász, hogy **az a legkitűnőbb, a ki kitűnni nem** akar, hanem szerény zajtalanságban szánt, vet hivatása földjén. A legdrágább elismerés nem az ittas utczai lármákban, hanem a csendes kegyelet hangtalan, de annál nemesebb ünnepélyeiben nyilvánul.

A vázolt és részben meg sem érintett társadalmi bajok egész halmazában keresendő a ragályszerüleg terjedő öngyilkosság gyökere. Ha visszapillantunk a fejtegetések összegére, azt találjuk, hogy e ragály a mai társadalom egész légköréből nyeri a tápláló elemeket, de korántsem az igazi művelődésből, melynek csak áldásai lehetnek, hanem a hasonlíthatatlanul nagyobb tömeg fél- és álműveltségéből; mely nemcsak nem képesít valódi szellemi és erkölcsi eszmények felállítására, de sőt lázas szenvedélylyel hány le üres jelszavak kedvéért minden való eszményt a feldöntött oltárokról. Innen van az, hogy ma magát minden míveletlen ember a társadalmon kívül szereti állítani az által,

hogy egy mesterségesen alkotott egyéniség hamis tanával önnönmagát a társadalmi talajból kitépni törekszik. – Kiki elszigetelt önlénynek tekinti magát és ostromállapotba helyezi a társadalmat, mely nélkül pedig az ember igen jó vadállat, csak ember nem lehet; innen van a természetellenes áramlat ma, mely atomokra szaggatná és az által megölné a társadalmi testet. – Sokan minden nehézség nélkül lerázzák magukról önkényesen a társadalom, az emberek, és Isten iránti kötelemeket, és csak azon kötelemről meg jogokról szönek hamis ábrándokat, melyeknek középpontja az „én”. – A túlhajtott egyéni szabadság elméletének alapdogmája: a legelfajultabb önzés.²³⁾ Mindenki magamagának egy világ, mint a kinek a társadalomhoz semmi köze. Nem lehet aztán csudálni azt a rideg közönyt, és éretlen hencegést,^{*)} melylyel sok öngyilkos szívébe meríti a tört, hogy vele egy vágyással elmessen minden köteléket, melylyel tar-

²³⁾ Richl: Familie 218-220. 1.

^{*)} A múlt őszszel valaki egy fára akasztá fel magát, felöltőjére egy papír szelet volt tűzve, melyen következő szavak állottak: lám ilyenkor is terem gyümölcs a fákon! Egy más öngyilkos pedig a Duna fenekéről, a halak birodalmából” üdvözlé barátait a nála talált levélben.

tozásai a társadalomhoz fűzik. A ki ily erőszakosan vonja ki magát kötelmei alól, egy rangban áll a bűnös bukóval, mert a helyett, hogy becsületes munkával igyekeznék azon adósságokat, melyekért a társadalomnak, mint hitelezőjének tartozik, erejéhez mérten törleszteni, egy universal-ban querotte-tal széttépi az adós-levelet.

Az öngyilkosság erkölcsi, jogi és gazdasági megítélésére nézve annyi különben a vélemény, a hány a bíró. – Mindannyinál azonban feltűnőleg bizonyos szépítési hajlamot találunk; de épen ezen szembeszökő erőködés, azon közfelfogás és közérzület mellett bizonyít, mely a megdöbbenést és irtózást keltő tényt ijesztő meztelenségében még látni sem szereti; a mi mélyebben mérlegelve egyjelentőségű a közelítéléssel. Egyik mint rokon, barát, vagy mint hazafi, más megint más érdekből mesterségesen is igyekszik enyhítő vagy mentő körülményeket készíteni, sőt a legtöbb esetben azon takaróval fedik be a bűnös tényeket, melyeket más alkalmakkor mindenki még rejteget és titkol: **az örültséggel.**

Szóval a közönség mentető és takargató hajlama magában véve is azt tanúsítja, hogy az öngyilkosságot a közérzület is megszégyenítő bűn-

ténynek tartja, mert oly tények, melyek nem vonnak szennyet és kárhóztatást magok után, nem szorulnak mentő és szépítő körülményekre.

A mi az öngyilkosság erkölcsi bírálatát illeti, úgy hiszem, e pontban, mint oly sokszor szokott történni, a közönség helyes érzéke, a belső erkölcsi sugalom tekintélyesebb bíró, mint a félmívelteknek sofismákkal munkáló észjárása. A felületes ész, a mely irtózik az elemzésektől, rendesen erkölcsi tulajdonságokat talál az öngyilkos indokaiban s cselekvényében, sőt magát az öngyilkost sokszor a bátorság és erély nyimbusával övezi. Sokan csodálják a hideg nyugalmat, melylyel az öngyilkos ügyeit rendez, leveleket ír, magát a ravatalra egész a glacée-keztyükhöz előkészíti, s mikor ily számító tervszerűséggel bevégzett mindent, akkor veszi elő megrázó hidegvérűséggel a kötelet és hívja fel végétét.

A kik az öngyilkost bátornak tartják, azok előtt hangsúlyozni szükséges, hogy nincsenek tisztában az erkölcsi fogalmakkal, mert a bátorság mindenekelőtt erkölcsi hatalom, és oly lelki erőt jelent, mely képesít mindent eltűrni, a mi az erkölcsiség megsértése nélkül el nem kerülhető. A bátorság akaraterély, mely semmi vész- és bajtól

vissza nem riadva mindig az erkölcsiség valósítására tör; ezen lelki erővel leküzdi az ember a nyomort, a gúnyt, az előítéleteket, emelkedetten gondol a győzelemre, de soha a csüggedésre vagy megadásra. A bátorság már magában győzelem, az öngyilkosság mindig legyőzetés. A bátor, ha elesett is a nemes küzdelemben, hős és dicső, neki a halál is csak megdicsőülés, oly tünemény, mint mikor egy gyémánt-darab ég el; a kit ellenben nem a küzdő ellenfél terített le, hanem önnön kétségbeesésének gyáva gyilka, annyira áll a hőstől, mint az önfeláldozás az árulástól, vagy a megdicsőülés a kárhozattól. Az öngyilkos töre ép oly gyáva, mint örült fegyver, – gyáva, mert a kétségbeesés szokott hozzányúlni, kétségbeesni pedig a bátor nem tud; örült, mert nem a józan megfontolás adja kezünkbe. – Igaza van Martialisnak, midőn mondja: ²⁴⁾

„Rebus in adversis facile est contemnere vitam,
Fortiter ille facit, qui miser esse potest.”

Sokan azonban történelmi példákra hivatkoznak és hőökké emelik azokat, kiket a gyávaság ejtett el; ezeket **Rousseau** válaszára utalom, a ki egy Regulus vagy egy Varro emelkedett alakjaira

²⁴⁾ Téli: Erkölcsstan 157-159. 1.

mutat. Különben is kérдем: kik azok, a kik Hel-
las meg Róma öngyilkosainak a veséjébe láthat-
nak? Minő tényekkel tudják igazolni az öngyilkos-
ság szépítői, hogy azon áldozatok kebléből nem
üzle ki a kétségbeesés vagy örültség kísértete az
erkölcsi bátorságot? Vannak, a kik az öngyil-
kosságot a következő okokból sem ítélik el.

1. Az ember lelke halhatatlan, szabad tehát
földi létünknek véget vetni, hogy annál hamarabb
juthassunk a halhatatlanság országába.

Ezen sofistikus tétel azonban a legdurvább
contradiclio in adjecto, mert ha a lélek halhatatlan,
akkor nem szükség még csak öngyilkosság útján
szerezni meg a halhatatlanságot. A halhatatlan lé-
lek talán csak nem lesz a halál által halhatatlanná,
hanem az eredetétől bírt tulajdonságot a test halála
előtt és után is egyenlően megtartja!

2. Azért is szabad megölnünk magunkat,
hogy a ránk váró gyalázatot kikerüljük.

Id. Fichte helyesen jegyzi meg ugyan, hogy
az ember nem azért felelős, a mit másoktól kény-
telen szenvedni, hanem azért, a mit maga követ el;
következőleg mások gazlánye bennünket meg nem
gyalázhat, az öngyilkosság ellenben már saját cse-
lekvényünk levén, nekünk számíttatik be. Én azon-

ban a gyökeres czáfolatot a következőkben találom: azon esetben, ha az emberre gyalázat vár, két erkölcsi kötelem közé szorul, az egyik a gyalázat kikerülésének, a másik az életfentartásnak a kötelme; a kötelmek összeütközésénél pedig az erősebbet előbbre kell tenni a gyengébbnél; az élet fenntartásának kötelme pedig a legerősebb kötelem levén, minden alsóbb rendű kötelem alája helyezendő, annál is inkább, mert Fichte helyes megjegyzése szerint, a gyalázat bűne és bélyege nem a meggyalázó ital terheli.

3. Testünk tagjait levághatjuk, hogy a többi részt megmenthessük a bajtól, életünket is elvághatjuk hát, hogy minden bajtól menekülhessünk.

E tétel önmagát emészti fel, mert míg világosan arra támaszkodik, hogy beteg tagjainkat a többi rész megmentéseért készek vagyunk feláldozni: elmetszi az életet azért, hogy semmit se mentsen meg, sőt mindent elveszítsen. Hiszen épea a halál a bajok legnagyobbika, mert az minden tehetségünk, törekvéseink és céljainktól megfoszt. A halált választani a bajok ellen annyi, mint gyógyszer helyet mérget venni. Az ily logikát nem irigyeljük.

4. A kik előre látják, hogy ártalmára lesznek, a társadalomnak, azok meggyilkolhatják magukat.

Erre azt feleljük, hogy egyrésztől senki sem láthatja biztosan a jövőt, sőt nagyon sokszor a „**rósz**” gyökere mellett a „jó” magva rejlik az ember keblében, mely, meglehet, csak kedvező körülményekre vár, hogy nemes tettekben hajtson sarjakat; de másrésztől, a ki azért kívárnia megmenteni önnönmagától a társadalmat, mert fél, hogy csak kárára lesz, annak nincs oka az öngyilkosságra, mert az ilyen sokkal jobb és nemesebb, mintsem másoknak **szándékosan** kárt okozni képes lenne; az **akaratlanul** okozott kár pedig oly szerencsétlenség, melyért senki sem felelős és mindnyájunktól származhatik. Az ily aggályos lelkiismeret logikája szerint csupa jóságból és félelemből minden embernek öngyilkossá kellene lenni.

Oly állítással is találkozhatni, mely szerint a katonának szabad volna az öngyilkosság, ha látja, hogy a csata elvész és fogságba fog kerülni.

E feltevés szót sem érdemel, mert mindenekelőtt **nem áll**; de sajtáságos felfogás volna is az, mely az emberre más erkölcsi törvényeket alkalmaz, ha katonai egyenruhában van, mint ha polgáriasan öltözik. A katona olyan ember, mint más, és rá

nézve is az egyetemes erkölcsi törvények érvényesek.

Szóval: az öngyilkosság erkölcsi igazolására meddő sofistikus erőködeseknél egyebet nem lehet tenni.

Ép ily kevésbé igazolható az öngyilkosság jogi és nemzetgazdászati szempontokból is.

Függő és vitatott kérdés, vajjon bűntény-e az öngyilkosság vagy nem? (s ezzel kapcsolatban – természetesen – azon kérdés is, vajjon képez-e büntetendő tény vagy nem?)

Azok, a kik az öngyilkosságban nem látnak bűntényt, a következő felfogással védik álláspontjukat:

1. Senki önmagán bűntényt nem követhet el.
2. Az államnak nem állhat jogában az egyének magándolgaiba avatkozni; már pedig az öngyilkosság magán-ügy.
3. Kegyetlenség volna a szerencsétlent kényszeríteni, hogy kínlódjék és magát a szenvedésektől meg ne menthesse.

Azonban, a kik ily tanokkal áltatják magukat, nem gondolják meg mindenekelőtt, hogy az ember tehetségei összegévet részben a magáé, részben a társadalomé, mely őt szülte, nevelte és fenntartja.

Az embert, a ki a lét ezer meg ezer fonalán függ össze a társadalommal, olybá tekinteni, mint a kinek pusztán magán-dolga önnönmagával azt cselekedni, a mit tetszik, oly felfogás, mely a társadalom tagját minden tartozásoktól és kötelemektől jogtalanul felmenti.

A ki magát megcsonkítja, hogy alkalmatlan legyen katonának, azt megbünteti a törvény; de a ki magát megöli s az által egyáltalán képtelenné lesz valamennyi polgári kötelmeinek teljesítésére, az büntetlen marad; oly logika, mely börtönbe dobja azt, a ki sérelmet okoz, és szabadon bocsátja a gyilkost.

Ha valaki bankrottírozik, rászedi és megkárosítja hitelezőit, megrendíti a közhitelt: azt a törvény karja sújtja, és az nem tekintetik „magándolognak.” A ki azonban a legnagyobb bankruttot követi el, mert nemcsak néhány embert, hanem az egész társadalmat megcsalja, tartozásainak önkényes lerázásával, az nem követ el bűntényt és büntetlen marad!

Különb is hamis és veszedelmes tétel egyáltalán állítani, hogy az állam az egyének magándolgaiba nem avatkozhatik, mert a „magándolog”

oly czéggé fajulhatna, melynek oltalma alatt szabadon garázdálkodhatnék bármely gonosztevő.

Az államnak minden erővel és tehetséggel számolnia kell, mert a közönyösség céljai rovására lehetne.

Azon nézetre pedig, mely kegyetlenségnek tartja az öngyilkosság tilalmát, az az észrevétel, hogy minden kötelem teljesítésében – legalább igen sokaknál – valami rász, valami teher, sokszor valóságos kín és gyötrelem van; azért még sem tartja senki sem kegyetlennek az államot, ha az oly embert bünteti, a ki nem akar adót fizetni, katonáskodni vagy a háborúba menni, hol életét kell kockára tenni, és a miatt szegény agg szüleit, gyámoltalan gyermekeit, vagy talán épen beteg nejét otthon hagyni, a bizonytalanság és nyomor ölében.

A katonának ez iszonyú kín, mégis mennie kell, mert ha nem követné az állam parancsát önkényesen, kényszerrel és büntetéssel szorítanak az engedelmességre, sőt alkalmazásba jöhet a „Pulwer és Blei” is – uti figura docet. – Hát ez talán kegyetlenség az államtól? semmi egyéb, mint jog, a mely kivétel nélkül érvényes minden polgár irányában.

A kegyetlenség elmélete tehát a társadalmi kötelmek tekinteten kívül hagyásából származik és olyan következtetésekre vezethetne, melyek az állammal szemközt a kötelmek teljesítése helyett vádakat és erőszakoskodó izgalmakat szülhetnének, úgy hogy alfogásokkal játszathatnék ki a jogkötelmi viszony.

Ezen felül senki sem tudhatja előre a bajban, nem fog-e helyzete megint javulni, a mikor aztán újból dolgai és kötelmei után láthat; nem szabad ennél fogva a javulás lehetőségét és a kötelmek teljesíthetőségét könnyelműen megsemmisíteni; el kell követni legalább azt, a mit lehet önmagunk megmentésére, és a végett, hogy a társadalomnak kárt ne okozzunk; csak a ki ily küzdelmek közt bukik el, talál mentő körülményeket a közítélet előtt: jó szándékai és önvédelmi erőködései büntelenné tesz; mert lehetetlenségre senki sem szorítható.²⁵⁾ Az öngyilkos már példája által is erkölcsi) kárt okoz, a mi annál nagyobb, minél több ke-

²⁵⁾ Az tehát – nézetem szerint – nem lehet kérdés: vajjon büntény-e az öngyilkosság; (kérdést csak a büntetés lehetősége és minősége képezhet.) Az öngyilkost büntelenné csak oly körülmények tehetik, mint más bűntevőket, például: beszámíthatlan egyéni állapotok, elmezavarodás vagy más mentő körülmények, melyek

pessége és tartozásai voltak a társadalom iránt; mert ha „erős” jellemű, „mívelt” és magas állású emberek követnek el öngyilkosságot: a gyengébbek annál könnyebben igazolhatják büntényeiket az erősek példái által.

Az erkölcsi káron kívül továbbá erők- és tehetségektől fosztja meg az öngyilkos az államot, a mi egyenesen gazdasági kár.

Az ember ugyanis szükségletekkel jön a világra, a tehetségeknek pedig csak magvát hozza magával, úgy, hogy szükségletei hasonlíthatatlanul nagyobbak tehetségeinél; ha az újdonszülött gyermek magára hagyatnék, mindenki ismeri a sorsot, a mely összetörné; a tehetetlen csecsemő tönkre menne az anya emlője és gondozása nélkül, védelemre szorul az idő támadásai ellen, ruházatra, fedélre, élelemre van szüksége, már csak hogy megélhessen. Mennyi munka és töke fekszik csak a legegyszerűbb szükségletek fedezésében is, azt csak az sejtethi, a ki összeszámítja az órákat, melyeket az

az emberolót is büntetlenné teszik. A gyermekkitevés büntény és mint olyan büntettetik; ámde ha a szülők megölik magukat és öntehetetlen gyermekeiket fedezet, gondozás, gyámol nélkül ott hagyják a nyomor halálos ölében: ez már m s lekiutet alá essék! Megvallom: ez nem az én logikám!

anya gyermekének áldozott, a ki meggondolja, mennyi erőködésbe került annyira jutni a társadalmi műveltségben, hogy csak egy szerény kunyhót építhessünk; hány kéz és fej rontotta magát, míg az ember oda jutott, hogy a természet vadonáiból magának kenyértermő földet készíthetett? A nemzetgazdászok kiszámítják, mennyibe kerül egy embernek felneveltetése addig, míg magát eltartani képes. Block Maurice*) szerint egy francia munkás gyermeke 15 éves koráig legalább 4,200 frankba kerül; egy oly ifjúnak a neveltetése pedig, a ki a tudományos pályán készül az élethez, részint nagyobb igényeinél fogva, részint, mert 25 éves kora előtt átlagosan nehezen jut önállóságra, legkevesebb 27,000 franknyi költséggel jár. Azonban ha mélyebben elemezzük azon értékeket, melyeket a társadalomtól kapunk, ezen számítás hiu kísérletként marad a valóság mögött. Az a tőke ugyanis, melyet a nemzetgazdászok vesznek fel, nem felelhet meg a befektetések egyenértékének, melyeket az ember a társadalomtól kap s annál kevésbé lehet mértéke az ember értékének. Az ember hasonlíthatatlanul többet fo-

*) Annuaire del' écom. polit, et de la statist. Paris.

gad el a társadalomtól, mint a mennyit viszontszolgáltatathat. A ma élő emberért talán már évezredek előtt megkezdték a munkát. Gondoljunk csak arra, hogy legegyszerűbb szükségleteink fedezése végett is sokszor világrészekhez kell fordulnunk. Mennyi munka és szorgalom, mennyi ide-odaszállítás, mily szellemdús feltalálások voltak szükségesek, csak hogy egy öltözék ruha létrejöhessen!²⁶⁾ Amerika gyapotot, India indigóját, Németország lenét és vásznai, Brazília bőrét szolgáltatja hozzá; mindezen anyagok más-más helyekre küldetnek, a hol aztán a célnak megfelelőleg feldolgoztatnak. Vagy ki számíthatná föl azt, mennyibe kerül az a darab kenyér, mely legegyszerűbb, de legszükségesebb táplálékunk? Előbb a földet fatörzsektől, mocsároktól kell megtisztítani, feltörni, bevetni, a vetést oltalmazni, és e végre az emberek közt biztos állapotokat létesíteni, aztán aratni, behordani, csépelni, őrölni, gyúrni, sütni. Más munkásoknak pedig még előbb a vasat és acélt ki kellett a föld gyomrából hordani és abból, valamint fa- és kőanyagokból a művelés- és feldolgozáshoz eszközöket előállítani, másoknak megint az állatokat, vagy

²⁶⁾ Bastiat: Harmonies économiques. 18-24. 1.

a természet elemeit kellett meghódítani; mind oly dolgok, melyek egyenként véve is felszámíthatlan munkaerőt követelnek, és pedig a legkülönbélebb helyeken és időkben alkalmazva.

És mi mindenre van még szükségünk! Hányféle eszközök- és segédszerekre! Ha kilépünk, kövezett és világított utcákat találunk; ha birtokunkban megtámadnak, van bíró és törvény, a mely véd, és mind e végre mennyi ismeret, tudomány, áldozat szükséges előfeltételül! Ha utazunk, mások munkája időnket és erőnket megkíméli, a mennyiben már sík talajt, szabályozott folyókat, vízi és száraz utakat találunk, a melyeken gőzerő repül velünk. Hát értelmi és erkölcsi szükségleteink fedezéséhez mennyi szellemi és kézi erő járul!

Ha az ember önnönerejére és tehetségére volna szorulva, és magának kellene mindent önmagáért tenni, akkor legegyszerűbb szükségleteit is csak a legnyomorúbban fedezhetné. Egy kalapácsot vagy egy szeget egész élete összes munkájával sem volna képes előállítani; mert az egyetlen ember kénytelen volna magát a hegyek mélyébe bevágni, onnan napfényre hozni és feldolgozni a vasat. Szóval: még csak képzelni sem lehet, meny-

nyivel többet nyer az ember a társadalomtól, mint a mennyit viszont szolgáltatni képes, úgy, hogy bátran állíthatjuk Bastiattal, miszerint minden egyén egy napon át többet fogyaszt, mint a mennyit egy maga ezer év alatt előállítani képes lett volna. Épen azért balga felfogás az, mely a társadalmi tartozásokkal azon ellenvetést állítja szembe, hogy bizonyos időn át leróhatja kiki a társadalomnak rátörtént befektetéseit; mert egy emberi élet és egy embernek a tehetségei ezen ezredéves adósságok lerovására elégtelenek Mindenki kötelezve van tehát legalább annyit fizetni vissza a társadalomnak a vett javak fejében, a mennyire a természet képesíti és – úgyszólván – kötelezi. A ki azonban öngyilkosság által előbb, mint a természet rendje kívánná, tönkreteszi viszontszolgálati képességét, az tökéletesen egy szempont alá esik a már többször hivatolt hamis bukóval, a ki még annyit sem térít meg hitelezőjének, a mennyi tehetségében állana, hanem a helyett, tovább áll és csalárdul kivonva magát kötelességei alól, másnak gonoszul kárt okoz. A társadalom mindenkinek szükségkép! és természetes hitelezője, úgy, hogy minden ember évezredes adósságokat hord vállain, mert a társadalmi világ nem egyéb, mint egy műhely,

melyben az emberek solidáris munkaviszonyban dolgoznak együtt és egymásért. E kölcsönhatás törvénye minden időn és távolságon át összefűzi az embereket az emberekkel, a halottakat az élőkkel, – mindenünket másoktól kaptuk, magunknak a szerzésben alig észrevehető részünk van; épen azért tartozunk mindent visszaadni annak, a kitől kaptuk: **az emberiségnek**, már ha más alakokban is, csak egyenértékeket törekedjünk visszaszolgáltatni. A ki megfelejtkezik a hallgatag szerződésről, melyet a legelső jónak elfogadásával kötött, régi vagy jelenlegi, ismeretes vagy eltűnt milliónyi hitelezőivel, **ki** őt a dolgok- és léte kezdetétől fogva már előkészíték, táplálták, melengették, oktatták: az csalárdul kijátsza rendeltetését és azt a részt lopja, mely a társadalmi lét asztalán neki jut a lakomából. ²⁷⁾

Ha már szomorú csapásként keli túrnünk a balsorsot, mely elragadja a gyermeket, az ifjút, mielőtt visszatéríthettek volna valamit az emberiségnek a ráfordított áldozatokból: kebellázító méltatlankodást és sújtó Ítéletet hí fel a fejére az, a kit a természet kötelmei teljesítése végett tehetsé-

²⁷⁾ E. Pelletan: Nouvelles heures de travail. 1870. Paris.

gekkel áld meg, de azokat használatlanul elássa önnönmagával az öngyilkosság sírgödrébe. Az öngyilkos számára tehát a nemzetgazda sem tud más mentséget felhozni, mint oly körülményeket, melyek a szerencsétlent beszámításra képtelenítik. Ily esetekben egy magasabb végzet előtt megnyugszik a kebel vád és kárhoztatás nélkül, sokszor, ha nagy a veszteség, a fájdalom fulánkjaitól összemardosva.

Hogyan is lehetne igazolni az örökre távozót, midőn szívtelenül dobja el magától azt az esdeklő anyát, a ki koporsójából is kivenné – a hazát! Oly igazán szívből szakadt kiáltás és fel-emelő szózat az, melyet legnagyobb költőink egyike összetört hitének gyászos romjai felett intézett a nyugvóhoz: „Van kiért újra születni a halottaknak, feltámad bennünk az eltemetett haza!” Bár minden keblet átrezegne a fohász: „Hazánk Istene! ne engedd megtanulnunk, mi az elcsüggedés, mi a jövő feletti kétségbeesés! Adj erőt szíveinknek, hogy a hazáért élni tudjunk, add emlékezetünkbe, hogy van egy magára hagyott szenvedő anyánk, kivel együtt szenvedni, kiért fáradni és tűrni, kiért élni és meghalni, a kit még a sírban is, még az égben is szerelmünkkel átkarolni fiúi kötelességünk!

Ne legyen erősebb érzelem szívünkben soha, mint az ő fájdalma! ne kívánjuk magunknak a nyugalmat előbb, míg őt meg nem nyugtattuk, és maradjunk meg helyeinken még akkor is, a midőn keserű az élet s kívánatos a halál!”*)

Ha egy futó pillantást vetünk vissza tárgyalásunk folyamára, azt találjuk, hogy nem egyetlen ok magában véve, hanem a társadalmi és természeti behatások egész hálózata ejti az áldozatokat. Látjuk, hogy majd a vallási és erkölcsi, majd a józan értelmi műveltség hiánya, majd meg kicsapongó hazard élet, a családi viszony megvetése, elfajult irodalmi vagy színi hatás, szóval a körülmények egész rendszere neveli az embert öngyilkossá. E társadalmi bűnben mindnyájan részesek vagyunk, a kik az ártalmas okokat eltűrjük vagy azokat még ápoljuk is, úgy, hogy méltán állítja a nagy Quétel, hogy a társadalom minden elkövetendő bűn csiráját magában rejti; a társadalom az, mely a bűntényeket előkészíti, a bűnös csak végrehajtó eszköz és elbukó áldozat.**)

*) Jókai: Nyári Pál hamvai felett.

**) E pontra különösen felhívom a psychologok, nevelők és írók figyelmét.

Csaknem mindennap olvasom (a „Hon” és „Fővá-

A társadalom szervezése, erkölcsei, előítéletei, balfogalmi és kívánalmi szükségkép kéri az áldozatokat. Épen azért senki a társadalom-erkölcsi állapotok iránt nem lehet közönyös, mert különben kiki mulasztásainak vagy tényleges közrehatásának arányában felelős lesz a társadalom bűneiért. Mindenkinek kötelessége: tehetsége szerint hozzájárulni a társadalmi intézmények, erkölcsök, szokások és balfogalmak nemesítéséhez, üdvös felvilágosítás, jó példák és szolgálatok által. Az üdvös hatású okokat begyökeresíteni; a gyomokat ellenrosi Lapok” azon tárczájában is, a hol Toldy István „Anatole” című regénye van ismertetve,) hogy Hugo Victorinak és a francziáknak egy. Talán az a bajuk, hogy az egyén hibáit és bukását nem annyira az egyéntől, mint inkább a társadalomtól származtatják.

Azonban a dolog megfordítva áll: azok követik el a hibát, a kik azt a tényt nem ismerik, hogy az ember mindeu izében társadalmi lény, minélfogva a társadalmi behatások uralma alatt születik, nő fel es él.

Ha a francziák ezt oly jól tudják, mint egy nemzet sem a világon, ez onnan van, mert a francziák a társadalmat oly mélyen és behatóan tanulmányozták elméletileg és gyakorlatilag, mint azt hozzájuk hasonlóan csak még a belgák, újabban a németek tevék. A moralstatistika sehol sem áll a fejlettség azon magas fokán, mint Belgiumban és Francziaországban. Sorolhatnék elő világraszóló neveket, de azokat az olvasó forrásaim között úgysis megtalálhatja.

ben minden telhető módon irtani kell. Kezdje kiki a nemesbítést önmagán legelőször, mert habár mint a társadalom tagja mindéi ki a társadalmi behatások uralma alatt áll, és fizeti szabályszerűen ezen uraló befolyásoknak adóját, de mint önlény és **egyén** szellemi tehetségeinek hatalmával változtathat és javíthat e hatásokon, és úgy magát, mint a társadalmat erkölcsileg emeli. Ezen kötelem elhanyagolásával felelőssé lesz a társadalmi tag részben ama borzasztó budgetért, melyet a társadalom a bűntevők, rablók, gyilkosok, öngyilkosok és prostituáltak áldozataival fizet, évről-évre ismét-

Ne elvont hypothesis, hanem a tények és adatok milliárdjaival beigazolt valóság az, hogy az embert az a társadalom határozza meg gondolkozásában és cselekvésében, a melyben felnőtt és el. Észrevétlenül ránk ragadnak a társadalom gyengéi és erényei. Nagyon kevés és végelemezésben csak az erős és művelt ember az, a ki föl bír bír emelkedni a társadalom balkívánalmain és előítéletein, de azokat teljesen eldobni magától még az erős és eredeti jellem sem tudja, ha más okból nem, hát czélszerűségből.

A mit nyí tennen és gondolat, nélkül hirdetünk az **egyénről** és tehetségeiről, az **valójában** egy parányi halvány, melynek minden hatalma abban van hogy fokozódtatik.

Tanulmányozza át kiki előbb a modern statistika nagyszerű eredményeit; tanuljon kiki a tények talaján állani és gondolkozni: akkor aztán hozzáfoghatunk a

lódó szabályszerűséggel.*) – A társadalom, mely kóros állapotai ellen mitsem tesz, maga neveli fel a bűntevőket,²⁸⁾ maga adja kezeikbe a gyilkol, önmaguk és a társadalom ellen. Jól megfontoljuk, hogy a bűntevő, az öngyilkos nem abban a pillanatban lesz bűntevő, melyben a kárhozatos tényt elköveti, hanem akkor kezdi már érlelni a bont, midőn a gyászos pályára az első lépést tette. Az öngyilkolás előkészületei már akkor kezdődnek, a midőn az életerőt, vagyont, becsületet felteszüfe a könnyelmű kéjtelgés és hazard élet kockájára. Az öngyilkos sokszor öntudatlanul nevelődik fel a társadalmi élet iskoláiban, ott, a hol a bujálkodásnak és egyáltalán az erkölcsi tönkrejutásnak hajlé-

psychológiához, az aesthetikához, a társadalmi tanok hirdetéséhez. Mert a ki az ember számára nem az életből, hanem a felhőkből vonja le a tételeket: annak minden építése fellegvár, nem emberek és talán nem is angyalok számára való.

Sokan a magukat **mérvadó** íróknak és bírácoknak képzelők között azt gondolják, hogy az önhittség és pöffeszkedés minden egyebet pótol: a tudást, a gondolkozás és cselekvés képességét.

Hiu önámítás! Tanuljunk statistikát!

*) **Wagner:** Gesetzm. in den seh. willk. menschl Handlungen.

Oeitingen: Moralstatistik ... és egy egész új irodalom.

kai vannak. Az, a ki ma hurkolja nyakára a kötelet, már sok évvel ezelőtt megkezdhette a haladást azon ajtósark fele, a mely végzetévé lett. Az a végzetes ajtósark csak czélpont, az utak hozzá a társadalmi életen vezetnek keresztül. A ki hozzá megérkezett a bűnlejtőjén, az nem ma indult el felé! A bűnre való hajlam épen úgy, mint a jónak magva, minden emberben megvan. De épen az a tény, hogy azért még sem lesz mindenki ugyanazon őshajlamok mellett öngyilkossá, a mellett tanúskodik, hogy a jobb elem hatalomra juthat és legyőzheti természetünk daemonait. Az ember élete egy nagy hadviselésből áll: háborút visel az útjában álló rosszal és nehézségekkel.

Világos, hogy e küzdelemben végre is az a fél győztes, a mely mindig résen áll, fegyverkezik, edzi, gyakorolja magát, úgy, hogy nemcsak visszaveii az ellenfél rohamait, de utoljára támadó küzdelemben teszi tönkre az agyarkodó ellent.

A „létért való küzdelemben” mindig az erősebb, a hatalmasabb győz.*) Hozzá kell tehát

*) Darwin ismeretes elmélete szerint, melynek alapelve: „Küzdelem a létért.” Elméletét „a fajok eredetéről” írt korszakalkotó művében alapítá meg. Rendszerét végkövetkezményéiig keresztülvitte **Häckel**

fogni a lehető legkorábban, mívelni és edzeni az emberben a jó elemét, és az élet küzdelmeiben szükséges jellemerőt, törhetlen erélylyel kell azt az élet minden válságain keresztülvinni; egy elejtett pillanat, egy védetlenül hagyott pont Achilles-sarkunkká válhatik, a hol a szemes ellen könnyen halálos sebet ejthet rajtunk. Azért minden mulasztás – veszély, és szakadatlan erkölcsi munka – a kötelesség. Azoknak, a kik a nevelést intézik, jól meg kell gondolniok, hogy az első lépés sokszor sorsunkká lesz. A nevelés irányát és tartalmát

Ernö: „Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen.” Berlin. 1866. Kitűnő követői:

Virchow: Menschen- und Affenschädel. Berlin. 1870.

Büchner: Vorlesungen über Darwin. Leipzig. 4868.

Jäger: Die Darwinsche Theorie und ihre Stellung zu Moral und Religion. Stuttgart.

K. Vogt: Memoire über die Kleinschädel oder Menschenaffen Genf – Basel. 1867.

Schleicher: Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. 1866. 21. 1.

Fröbel: Theorie der Politik. Wir-u. 1864. II. 8-13. 1 politikájában már tekintettel van Darwin tanaira.

Carneri: Sittlichkeit und Darwinismus. Wien. 1871, főképp a 277. lapon. Felette szellemdús és tanulságos!

meghatározni annyit tesz, mint meghatározni az egyén és társadalom sorsát. A kik ma oly egyoldalúlag edzik a szellemet és elhanyagolják a kedélyt, az akaratot, a jellemet, megfélelkeznek arról, hogy az emberben két nagy hatalom székel: ész és szív. A ki csak az egyiket műveli, az a másik nyakára növeszti a másikat, innen aztán az erkölcsi egyensúly hiánya, mely napjainkban mindinkább általánossá lesz, úgy, hogy az értelmileg művelt emberből sokszor nagyon jó zsebmetsző, hamisító, méregkeverő és öngyilkos válhatik; míg ha csak a kedély melegét szítjuk, az ész hidegen, sötéten, gyümölcs nélkül marad. A legjózanabb és legüdvösebb nevelés az, mely a két egyenjogú tehetséget párhuzamos összhangban műveli, mert ez által a két nagy hatalom oly véd- és daczsövétséget létesít, melyen a társadalmi nyomor és csábok összes haderői megtörnek.

Ily szellemmel és tettvágygyal kell betölteni a társadalom egész légkörét, akkor reményeinket nem fogja átfúrt szívekkel és ajtósarkon lógó fejekkel rémíteni az erkölcsi tenyészet. Csakhogy a nagy munkára, mely átalakítsa és megjavítsa a társadalmi légkört, **mindnyájunknak** fel kell állani, **mint egy embernek**; a ki ezt nem teszi, az

segít kötelet verni és golyót önteni az öngyilkosnak, és közvetve részt vesz a hóhéri munkában.

Mindezek igen szépen és hangzatosan, de egyszersmind nagyon általánosan vannak mondva fogják gondolni kegyes olvasóim. Magam is azt gondolom, azért halljuk egy kissé részletesebben: **mit kell tennünk?**

Sokan azt gondolják, hogy a ki ezen óriási kérdésre felélni tud, az feltalálta a bölesesség követét és minden társadalmi problémát megoldott. Pedig a felelet ép oly egyszerű, mint természetes; mert tökéletesen kifejezi e két szó: **dolgozzunk, művelődjünk!**

Hiszen mi ezt jól tudjuk – lógnak újból csalódottan felkiáltani; – ámde ép az a baj, hogy **csak, tudjuk**, de nem használjuk, legalább nem úgy a mini kellene.

Nehéz és rettenetes dolgokat nem holmi csodák által oldhatunk; meg, mint azt sokan gondolják: minden célhoz **természetes** eszközök s utak vannak, a fő csak az, hogy éljünk velök; és haladjunk rajtuk.

Ép oly szépen mint bölcsen mondja Göthe:

Willst du immer weiter scheilen?

Sich, das Gute liegt so nah.

Lerne nur das Glück ergreifen,
Denn **das Glück ist immer da.**

Dolgozzunk és művelődjünk! E két szó lényegében rejlik a megoldás és megváltás. Hányféleképp lehet dolgozni? Kétféleképp: lélekkel és izmokkal. A lélek munkája ép oly dolgozás, mint a kar munkája. Azért ha azt mondjak: dolgozzunk és művelődjünk, annyit tesz, mint az okról és eredményről szólni, A munka az ok, a művelődés az eredmény.

Nem is hinnők, mennyit rejt e két szó magában. Egy egész evangéliom, annyit tesz, hogy ne kívánd a másét; használd tehetségeidet; ne légy pazar; segíts magadon és másokon; magasabbra és nemesebbre törj; azt tedd másoknak is a mi magadnak is kívánatos; légy szorgalmas, mértéktartó, erkölcsös, takarékos, önuraló; tisztelj és szeress mindenkit és mindent, a mi jó és üdvös! íme mindez benne van a munka szent tanában és költelmében.

De ti irtóztok a munkától, azt gondoljátok, hogy az átok és „szükséges rossz.”*) Önámítás, ne

*) A mi különben annyit tesz, mint a fából való vaskarika: mert a mi szükséges már csak azért is jó (és nem rossz) mert szükséges.

higyjetek önmagatoknak. A munka az a csodás kulcs, melylyel magának mindenki megnyithatja az üdv mennyországát. A legdrágább kincs, melylyel Teremtőnk emberét felékíté és megáldá: a munka, az a szent parancs, hogy veritékkel keresd kenyeredet!

Csak a munka teszi az embert igazi emberré.

A betöltött kötelesség érzete megédesíti a fekete kenyeret, puha ágyat készít a kemény rögből is; ellenben a haszontalanság és semmirevalóság önvádja a fejedelmi lakomának is elveszi ízét, zamatját és kőkeménynyé teszi a ruganyos ágyat.

Munka nélkül nemcsak önérzet nincs, hanem valódi boldogság sem lehet. *)

Kérdezzétek meg csak a naplopót, ha milliói vannak is és fejedelmi bíbor takarja is őt, vájjon boldog-e? Egy nagy úr, üdvtelen kimerültség és maró életuntság lesz a felelet. Nincs hatalom, mely azt pótolja, a mit egyedül a munka képes adni. Ez teszi szentté a tulajdont is; mert rajta az ember veritéke csillog. A munka ad becsületet, gazdagságot, műveltséget, önérzetet, boldogságot. A munka azon tény, melylyel az ember emberi méltóságot szerez

*) Carneri: id. m. 256-257 l.

Eötvösünk: Gyöngysoraiban szertesztét.

magának, ez adja az embernek amaz erkölcsi nemességet és nemesi czímert, melynek jelvénye maga az ásó meg a pöröly. Korunk nem ismer kiváltságos rendeket: az ember erkölcsi értékének mértéke a becsületes és derék munka; a becsülés és társadalmi állás díja csak személyes érdemekkel nyerhető el.

Oh ne tartsuk bajnak a munkát: ha árnyék nincs, a napsugarak is hiányzanak. Jól mondja **Schopenhauer** a jeles német bölcész: A mint testünk szétpukkanna a légkör nyomása nélkül: **ügy** fokozódnék szükség és nehézségek hiányában az ember kevélysége és önhittsége egész a bolondság és düh féktelen csapongásaiig. Sőt bizonyos mennyiségű baj és gond mindnyájunknak oly szükséges, mint a hajónak a ballast és nehezék, hogy fel ne borulhasson, hanem erősen és egyenesen járhasson.

A munka az a lángfelhő, mely kivezeti az embert az emberek és természet rabszolgaságából a szabadság földjére. Háta megett tört bilincsek fésznek, homlokán a szabadság lángja ragyog!*)

Az ember nem a tökély birodalmába van helyezve az Alkotótól, hanem a **törekvés** és haladás

*) **Schopenhauer:** Parerga und Paralipomena, Berlin 1862. II. 314. 1. **Fröbel:** Theorie der Politik, Wien 1861. I. 288. 1.

végetlen pályájára. A ki megáll, leül, lefekszik és nem dolgozik, azt elgázolja a haladók munkás serege „a létért való küzdelemében. Előttünk hívólag lobog az igazság varázsfénye, de a miénk csak a szomj és törekvés e fény után. Ne feledjük el **Lessing** arany szavait: Nem az igazság, melynek az ember birtokába jutott, vagy a melyet bírni vél, hanem azon őszinte fáradság ad az embernek értéket, melyet az igazság megszerzésére fordított; mert nem a birtok gyarapítja erőit, melyek növekvő tökélyesüléséhez szükségesek, hanem az igazság bűvárlata. A birtok nyugodna, lomhává, kevélylyé tesz.

Ha az Isten jobbában minden igazságot, balkezében pedig az igazság után sarkaló ösztönt tartaná, melyhez az örökkévaló tévedhetés záradéka volna fűzve, és azt mondaná: válassz! Hódolva ragadnám meg balkezét és mondanám: ezt add nekem atyám! Hiszen a tiszta igazság úgy is csak neked való.*)

Irtózunk-e még a munkától, mely legnagyobb áldásunk és jótevőnk? A ki irtózik a munkától, irtózik attól is, hogy ember és jobb szeretne paradi-

*) Lessing: Werke, Berlio. 1838-1840. X. 49. 1.

csomi vadállat lenni gond, munka és önérzet nélkül, csak pillanatnyi és állati ösztöneinek élve.

Az az asszony, a ki leszakította az ismeret fájáról az almát, legyen örökre megáldva!

Te dicső első asszonya a világnak, a ki meguntad azt a fénytengert, melynek nem volt árnya; azt a létet, mely nem ismert munkát és gondot; az ártatlanságot, melynek semmi erkölcsi becse és értéke nem volt; a ki nem irtóztál a haláltól, csak-hogy változatot idézhess elő; ha te voltál az, a ki a halál nélküli életet, mely tulajdonkép az élet nélküli halál volna, halandó életté változtatád, azzá, a mit mi nevezünk életnek. – a világ legszellemdusabb első asszonya, hála teneked!*)

Hanem ha dolgozunk, kettőre kell figyelemmel lennünk: önmagunkra és másokra, a kik körülöttünk és velünk együtt élnek, és a kikkel együtt teszünk egy egészet – az **emberiséget**.

A mint hamis és veszedelmes a túlhajtás és szélsőség az egyik irányban, ép oly rász az a másik irányban. A jó és helyes, melyek csak kisu-gárgzásai az igazságnak, mindig a középben van.

Első az én, mert minden társadalom, úgy

*) Carneri: id. m. 252.1.

mint az egyén, első sorban **önlény** és **önczél**, és csak azután van a többi társadalmakért, az embe-
riségért is. Az egész léte a részek lététől függ, épen
így a részek java az egész java.

Tehát ha megrovást érdemel az elzárkózó és
tekinteteket nem ismerő hazafiság, nem kevésbé
megrovandó és áldástalan a világpolgáriság mér-
téktelen túlhajtása. Azt mondják: a hazafiság és
politika megronthat, megölhet, én azt mondom,
hogy a hazafiatlanság **biztosan** megöl;*) mert

*) Apuleius: Nyugot-Európa és Hazánk. 48-54.
1. sok bensőséggel és kirívó jóakarattal irt túlzásai mégis
csak túlzások maradnak. Mint mindennek úgy a politi-
zálásnak is megvan a maga – nem mondom idénye,
hanem – időszaka. Az igaz, hogy nálunk még mai na-
pig is keserűen folyik a pártharcz. Azonban Apuleiusnak
én népes iskolákat, füstölgő malmokat és zakatoló gyá-
rokat, repülő gőzkocsikat, vasút hálózatot, belterjesebb
gazdálkodást, higgadtabb és érettebb hangulatot, lohadó
szenvedélyeket, békésebb törekvéseket, mérlegelő ma-
gábaszállást, javuló igazságszolgáltatást és közigazga-
tást mutathatok szerte szét a hazában, a hol rövid idővel
előbb mindez hiányzott. A meddő politizálásról a reális
reformok terére hajlik át a belátás és kedv. Ezek már
is biztató előjelei egy gyökeres – habár lassú – át-
alakulásnak. De egy pillanat alatt mindez meg nem
történhetik. A józan belátás és ismeret fája lassan
emeli koronáját az égnek, de annál biztosabban és gyü-
mölcözőbben. Ezt gondolja meg Apuleius! A nép lel-

az feladása és elárulása a faji, törzsi vagy nemzeti sajátságok- és eredetiségeknek, melyek nemhogy kiirtandók és egy egyetemes mintába öntendők, hanem ép arra valók, hogy egymást kölcsönösen támogassák és kiegészítsék. Csak így lehet ezeralakú szépség, dúsgazdag változat, ragyogó színpompa és mégis zengzetesen egybejátszó összhang az embervilágban ép úgy, mint a természet világában.*)

kében ép oly kevésbé van ugrás, mint a természetben. Amott is mint itt, minden az okoknak lassan fejlődő és érő gyümölcse.

*) **Humboldt**: Kosmos. I. 5 – 6. 1. Mohl: Encyklop. 16 -17. 1. Renan: „Az értelmi és erkölcsi reform” előszavában; Helwing: Zeitschrift d. preuss. stat. Bureaus. 1862. 274. I. igen helyesen mondja: „Seien wir gerecht gegen einander; – nicht jede Nation kann Alles; alie bedürfen einander und ergänzen sich nach göttlichem Ilathschlusse gegenseitig.”

Renan Ernő nevezett munkájában a következőket mondja: A czéi magasabb mint egyik vagy másik faj győzelme: minden faj a humanitás szolgálatában áll, minden fajnak a maga módján kell betöltenie hivatását. – Hasonlóan kiemeli a e sajátosság hasznát és bájait Müller v. **Königswinter**: Roderberg „Salon”-jában. 1871.

Röscher: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Stuttg. 1868. 20. lapon „Der Kosmopolitismus ohne Vaterlandsliebe, der Patriotismus ohne Gemeindeireue und Familienliebe sind mehr als verdächtig; aber auch

Azért az első, a mire törekednünk kell: a **nemzeti műveltség**; mert Toldynk igaz szavai szerint:*) „kincsünk a **nemzetiség**, melynek legnagyobb veszedelme az idegen műveltség, de egyszersmind legerősb, valódi gyémántpaizsa a **nemzeti** műveltség lehető magas fejlesztése és elterjesztése.”

Nálunk szinte divatossá vált, hogy azon hazánkfiak, a kik Nyugot-Európával és műveltségével közelebbi ismeretségbe jöttek, jobbat sem tudnak, mint hazánkunk feltétlenül a nyugot-európai kultúrát ajánlani; azonban meg kell gondolni, hogy nép és nép között oly lélektani és physiologiai különbségek lehetnek és vannak tényleg, mint különbség van az égalj és égalj, a hegy és völgy, a termő és terméketlen talaj, a vízi vagy szárazföldi képződés között. Minden javaslat csak úgy jó, ha az az adott viszonyok testéhez van szabva.

Lehet valami igen jó, angol viszonyok között, a mi nem jó magyar viszonyok között. És ez fon-

umgekehrt. Diess die Brücke zwischen den grossen scheinbaren Gegensätzen”, – Tudjuk továbbá, hogy legszellemesebb férfaink péld. Kossuth is mennyire ellene van a világpolgárrá való elmállásnak.

*) Melyeket a tudom, akadémiában 1870 január 1-én mondott.

tos! Mit mondana a fókazsírhoz szokott eskimó ahoz, ha őt fagylalttal és limonádéval traktálnák? Körülbelől azt, a mit a makarónival és narancscsal élő olasz mondana atinak az eskimonak, a ki eléje tengeri kutya-pecsenyét tálalna.

A mint a természetet nem áll hatalmunkban önkényünk szerint idomítani, ép oly kevéssé változtathatjuk a természet által uralt állapotokat és tulajdonságokat; állapotainkon csak a beható és **módosítható** okok változtatásával változtathatunk; mert az ok és okozat közötti viszony **szükségképi**. Minden hatalmunk abból áll, hogy **alkalmazkodhatunk** a lények és viszonyok természetéhez. Ezen alkalmazkodás azonban uralomra képesít. A gőz és vas természetén nem változtathatunk, de azáltal, hogy azon törvényekhez alkalmazkodunk, melyeknek a gőz és vas hódol, uraivá leszünk a dolgoknak: meghordoztatjuk magunkat és gondolatainkat velők tengeren és szárazon, felszántatjuk földeinket, malmokat hajtunk velők és gyárainkban feldolgoztatjuk általuk saját östestvéreiket – a vasat meg a szenet.

Így van ez az ember világában. Hasznunkra csak az lehet, a mit felemésztünk, a mi saját vérünk- és csontunkba átment; a mit assimilálni nem

tudunk, bármily eszményinek is tessék az más körülmények között, ránk nézve haszonvehetetlen. Tehát csak ily tekintetek mellett kövessük Nyugat-Európát, a mely bizonyos intézményekre és eszményekre már megért, melyekhez mi még csak készülődéseket teszünk. Óvakodjunk azért a divatos szólamoktól, melyek csak oktan vágyakat és elégedetlenséget kelthetnek, a nélkül, hogy valósíthatók volnának.

Óvakodjunk továbbá oly dolgokat becsük- és értéköktől megfosztani akarni, melyek, mint minden egyéb, csak túlzásaikban roszak és kárhozatosak.

Szemére vetik népünknek a pártoskodást, helyesebben: az élénk pártéletet. Pedig ez magában véve nemcsak nem rosz, de sőt szükséges és hasznos.

A hol pezsgő pártélet van, ott biztosak lehetünk az iránt, hogy a közügyek iránt meleg az érdekeltség.

A hol egészséges pártélet van, ott lehetnek viharok, de tespedés és rothadás soha.

Ellenőrizve van minden kormányzói és állami tény a közlelkiismeret által.

Foglaljon mindenki, a ki tud, állást a közügyekkel szemben; ezt nemcsak Solon parancsolta így az Athénieknek, hanem Isten tette kötelemvé

minden becsületes embernek, és lényegében annyit tesz, hogy legyen mindenkinek, a ki polgár, meggyőződése és cselekedjék a közért e meggyőződés szerint.

A rász tehát nem a pártban, hanem az emberekben van, a kik a pártot üzelmeikre használják.

A korteskedés, a lélekvásár, a kijátszások és ármányok korántsem a párt természetes gyengéi. E bajok a jellem és lelkület káros kinövései, melyeket józan és erkölcsös műveltség kiirthat. A helyett tehát, hogy a fürdővel a gyermeket is ki-ontsuk, inkább arra kell törekednünk, hogy az aljas és elerkölcstelenítő partüzelmeket üldözzük, és használjuk fel a nép lelkét és izmait saját üdvére és művelésére.

Ti követjelöltek számoljátok lelketekkel és jól meggondoljátok, mit foglaltok programotokba.

Ne ígérjetek választóitoknak fűt-fát, hanem fejszétek ki előttök: mi az a haza, mi a köz. Tanítsátok meg őket arra: mi a polgár és mindenekfelett arra, hogy mi az ember és melyek kötelmei.

Mondjátok meg nekik, hogy becsületesen élni és dolgozni, adót fizetni, a hazát védeni és ezerféleképp szolgálni: a legszebb polgári dísz. Ne ígérjetek azt, a mit beváltani sem ti, sem más nem

birtok, mert ezzel követelővé teszitek és elérhetlen vágyakra ingerlitek a népet, ennek a vége pedig előbb-utóbb a csalódás, bizalmatlanság, hitetlenség, harag, féktelenség. Programotok két szóból álljon, melyek lényege egy: **dolog és művelődés!**

A helyett, hogy földosztogatásokkal ámitjátok a jólelkű népet, magyarázzátok meg neki azt, a mit Franklin mondott, hogy t. i. szemfényvesztő és méregkeverő az, a ki el akarja hitetni a néppel, hogy másként is lehet gazdagságot és jólétet szerezni, mint a munka által.

A mannahullás ideje rég lejárt és csakis azoknak való, a kik 40 esztendő töltenek a pusztában Í

Csak a műveltség, az oktatás, az értelmiség tesz valódi emberré, szabaddá és boldoggá. Csak a műveltség képesít mindenkit arra, hogy tudja: mi van javára és mi nincs; ez tanítja meg saját, becsére és méltóságára az embert, úgy, hogy nem fogja magát eszközül használtatni aljas lélekkeskedők által; a műveltség oly dolgok- és élvezekre érlel meg, melyekről a nélkül fogalmaink sincsenek: a műveltség mindenkit a maga lábára állít és szabaddá tesz; az ember általa lesz ura magának,

vágyai-, tehetségei-, törekvéseinek és céljainak.

Tanítsátok, neveljétek és nemesítsétek a népet, a legdrágább és legjövödelmezőbb nemzeti tőkét.

Legyetek apostolok és hívők egyszersmind. Alapítsatok iskolákat, könyvtárakat, olvasó és művelődési egyleteket, ápoljátok azt a nagy hatalmat, mely korunkban csodákat mível – a közérzület; élesszetek érzéket és kedvet a nép fogékony és termő keblében minden iránt a mi szép, jó és nemes.

Ez legyen a polgári evangéliom, melyet hazaszerte hirdettek; de ne csak szóval, hanem ösztönző tettek- és példáitokkal legyetek vezérei a népnek.

Ha ezt teszitek: akkor nem csaljátok meg választóitokat és magatokat; nem kell pirulnotok saját lelketek és a közlelkiismeret ítélőszéke előtt.

Mindig kötelemkről, mindig nemescélú terhekről és áldozatokról szólva: annál meglepőbb lesz a munka és beruházások oltáráról felemelkedő jog; annál boldogítóbb és általánosabb lesz az üdv és áldás, melyet mindnyájunk lelke és izomereje termelt mindnyájunknak!

Semmi sem könnyebb, mint a tapasztalatlan

tömeg jóhiszeműségét hangos ígéretekkel kijátszani: de semmi sem boszúlja meg magát oly kegyetlenül, mint a rászédett nép bizalmának vétkes eljátszása. Óvakodjunk a nép hitével és bizalmával üzhető rablógazdászattól, melynek a gyümölcse anyagi és erkölcsi romlásunk lehet. Szemfényvesztők és népcsalók, **tietek** a felelősség!

A nagy francia forradalomnak, mely sarkai-ból kiforgatta a társadalmi világot, az a legnagyobb eredménye, hogy megtanította az embert arra az érzetre és tudatra, hogy **ember**, megtanította emberi és polgári **jogaira**; de az a rettenetes hibája és átka, hogy csak jogokat hirdetett, **a kötelemkről** pedig hallgatott. Ez nagy és következményeiben végzetterhes hiba!

Egész csonthegyek és tengernyi vér, a társadalom meghasonlása, a követelések és teljesítések összevesztése, az érdekek zűrzavara, a baj és nyomor, mely mint a tengeráradat dagad és terjed társadalmainkban: jobbára e borzasztó hibának szükségképi szüleményei.

Óvakodjunk ezen átokterhes egyoldalúságtól és hangsúlyozzuk a kötelemeket, a jogok és kötelemek összhangját.

Ápolni kell a kötelességérzetet. Én a kötel-

mek hű és lelkiismeretes teljesítésétől várok mindent – mert ha mindnyájan teljesítnők kötelességeinket: akkor nem lenne szükség sem törvényhozóra, sem bíróra és ügyvédre, sem rendőrrre, sem katonára, sem adószedőre! A bíró ott székelne lelkünkben – a lelkiismeret; a törvények pedig szíveinkben vannak. Tényeinkkel ez ítélőszék előtt el nem rejtőzhetünk.

Nem a büntetés, mely **sújt**, hanem az oktatás, mely **javít**, csinálhat békét és öszhangot.

Aztán legyünk szigorúak, de igazságosak magunk, kíméletesek és igazságosak mások iránt.

De hogyan lehetünk **igazságosak**?

Ha **méltányosak** vagyunk, ha mérlegeljük a viszonyokat és körülményeket és ezek súlya után ítélünk. Méltányosság nélkül lehet ugyan az ítélet borzasztó igazságos, hanem az ilyen igazság nem emberi, hanem ördögi igazság: Ilyen igazsággal „Justizmord”-ot követhetünk el; mert „summum jus summa injuria”(Pauler: Encykl. 29.1.40.§. 2.j.)

A társadalmakat, épen úgy mint az egyént, csak azon uraló körülmények számbavételével ítéelhetjük meg igazságosan, melyeket maguktól el nem távolíthattak bármiként küzdöttek is ellenök. A társadalom úgy mint az ember a körülmények betege vagy kegyencze.

Sokan vannak körülöttünk és bennünk, a kik falánk étvággal ólálkodnak ősi örökségünkre és nemzeti létünkre. Ezek a férgék nemzetünk testén.

Hogy e hyénák bennünket martalékul ejtheszenek, erre nekik minden eszköz és fegyver jó: az alattamosság, az ármány és fondorkodás, a rágalmak, az elárulás. Mi a feladatunk e prédalesők között?

Óvjuk, őrizzük, edzzük magunkat, létünk körül szellemünk és izomerőink összes hatalmaival húzzunk aczélfalakat, készen és ébren legyünk, hogy résen és szemben találjon az agyarkodó ellen,

Teszük ezt? Teszük is, nem is, úgy, hogy az egyenértékű minus és plus semlegesítik egymást.

Egyiket a jóakarát túlságos heve odaragad, hogy a nemzettől minden érdemeit és jogait a létre, elvitassa, csakhogy azzal ráijesszen a lomha közönyre, és az actióra reactiót zúdítson; mások még ennyit sem tesznek. Amott van legalább jóakarát, sokaknál az is hiányzik és csak a sült galamb után ásítózunk.

„Az emberiség közkinccseinek felfedezéséhez csak egy morzsával sem járultunk!”*)

*) **Apuleius:** Nyugot-Európa és Hazánk. 43. 1.

Így szól a nemcsak borzasztó és igaztalan, hanem **veszedelmes** vád a nemzet ellen! Ebben nem kevesebb, mint egy halálos ítélet van kimondva nemzetünk fejére. Ki van mondva, hogy a népek életében semmi, még egy „morzsányi” érdemünk sincs. Oly mértékben járultunk a világ műveltségéhez, mint az emberevő szulukafferek és hottentoták, és mert érdemeink nincsenek, hiányzanak szükségkép jogaink is a léthez. Ez csak merő következtetés **a** felállított tételből, melyet elvártam volna egy Bismarcktól, a ki az egész világot a germán kultúrával akarja **„boldogítani,”** a kinek a német kultúra terjesztése jogczimet ad a népek leigázására, ép úgy mint az inquisitornak és Mahomednek tűzzel-vassal **boldogító** politikája, - mondom: elvártam volna ezt egy fanatikus hódítótól, de egy hazánkfiától – soha, soha! *)

*) Valóban nagy adag könnyelműség kell ahhoz, hogy egy hazánkfia oly csábító hangon szólhasson az idegen kultúra tüzes vérű gyarmatosítóihoz! Talán megérthetőbb leszek, ha Németország legelső nemzetgazdája **Roscher Vilmosnak** („Grundlagen der Nationalökonomie” Stuttgart. 1868. I. kötet 582. 1.) következő sorait idézem: „Ganz anders könnte sich die Sache verhalten, wenn der Strom deutscher Auswanderer **in deutsche Kolonien geleitet würde,** also z. B, **nach den frucht-**

Apuleius munkáját nemcsak óvástétel nélkül, hanem tüntetéssel fogadja az összes magyar sajtó, sőt némelyek feltétlenül apostolaivá szegődnek! Ez már magában iszonyú corruptionnak a jele! Én azonban, ha széles e hazában **egy magamra** kel-lene is maradnom, **tiltakozom és óvást teszek nemzetünk ezen meggondolatlan ócsárlása és igaztalan vád alá helyezése ellen.** Tiltakozom ellene és roszalom azt még akkor is, ha igaz volna, mert ily nyilatkozatokkal önmagunk adjuk a gyilkot **baren, aber dünn bevölkerten Theilen Ungarns,** nach den polnischen Provinzen von Oesterreich und Preussen, endlich nach denjenigen Theilen der Türkei, welche künftig, so Gott will, **das Erbe Deutschlands bilden sollen** (! 0- Hier konnte auf dem wege der Kolonisation **ein neues Deutschland** entstehen. Dies Land könnte nationalökonomisch **ganz ähnlich von uns benutzt werden,** wie das Missisippithal und der fernere Westen von den Vereinigten Staaten; **besonders auch, was die factische Ausschliesslichkeit der Benutzung anbetrifft** (!!!).” íme, ily törekvések malmára hajtja Apuleius a vizet!

Némethon „bölcsei” ily eszményeket raknak Germania íiainak a párnái alá. Íme a kultúrküldetés, a hódítás és rablás bűbájos jogcíme. Méltó, hogy minden magyar az élethalálra készülés nagy munkájához lásson.

A „Gottesfurcht” és „Gesittung^t” saskeselyüinek, a kik szuronyhegygyel írják be a „civilisatiót és humanitást” néptársaik szívébe, mutassuk meg, hogy nemcsak „Wacht am Rhein”, hanem **Tiszaőr** is létezik. És ha a

elleneink és azok kezébe, a kik „kultúrküldetésük-ből” örömet csinálnak jogcímet a rablás- és gyilkolásra, hogy hódításaiknak e jogcímre való utalással adhassanak „legitimitást” és alája takarhassák népevő hajlamaikat.

Vagy nem hallottuk, hogyan felelt a porosz mindenhatóság a nemzeti önlét jogára hivatkozó lengyeleknek?!*)

Germán sas zászmányra éhezett és magyart, lengyelt, szerbet, románt, szlávokat és törököt szeretne étkezni: egy szívbobbanás, egy eszme ölelése fogja össze a Tisza és Duna testvérnepeit ama közös zászló alatt, melyen csak e néhány, de végzetes betű áll: „a létért!” Jól meggondoljuk, hogy a lét érdeke az, mely minden a Tisza és Duna partjain élő népet arra utal, hogy paizsa és erődé legyen egymásnak; különben teljesedésbe mehet, a mit a német próféta jósol „Németország örökségéről.”

Dolgozzunk, mivelődjünk és ébren legyünk! Vigyázzunk, hogy Németország ne csempéssze be magát testünkbe olyanformán, mint azt Kumániában már is tévé!

*) **Pisztóry**: Államismerettan. Pest. 1872. I. füz. 71. I. 1-ső jegyzet. – 1871. ápril 1-én Zoltowsky azou nyilatkozatai;! a német parlamentben, hogy Lengyelország ne kebeleztessék be Északnémetországba, - Bismarck azt válaszolá, hogy a lengyelek épügy alkot-elemei Németországnak, mint a többi fajok;„mert úgy élvezik a német kultúra áldásait, mint azok!”

Méltó indignációval kiált tel Pistóry: Tehát már a német kultúra főlerőszakolt „áldása” is elég jogcím idegen nemzeteknek a német nemzeti (!) államba leendő bekebelezésére!

Nem az igazság (?) bátor kimondását rosza-
lom én, hanem a módot és modort, melytől oly
végzetesen sok függ. Az igazságot ki lehet mon-
dani többféleképen. Ki lehet úgy mondani, hogy a
legsúlyosabb vádat tartalmazó igazság is mentséget
és enyhítést foglal magában; de ki lehet úgy is
mondani, hogy a mentő és enyhítő körülmények
által fedezett igazság is halálos ítéletté lesz. Ezen
halálos ítélet ellen tiltakozom én, nemcsak azért,
mert magyar vagyok, mert imádom nemzetemet és
reszketek létéért, hanem és főképp azért, mert az
idézett vád túlzott és **igaztalan**. Buckle azt mond-
ja*) és igazán mondja, hogy az a ki a legbeha-
tóbban észlel és legmélyebben gondolkozik, min-
dig a legszelídebb bíró.

Elemezzük tehát a dolgokat: vájjon áll-e a
vád, melyet nemzetünk fejére a jóakarát könnyel-
műen dobott. Bocsásson meg az olvasó e pillanat-
nyi szellemi kirándulásért azon hazafiúi lelkiismer-
retnek, mely nem tudja szótlanul túrni a szörnyű
ítéletet. Hiszen ha magunkat nem védjük ép fedez-
zük az igazság aranyaipaisával, ki fog bennünket
védeni? Talán megölő gyilkosaink?!

*) Hist. of. Civil in England. II. füz. 4. fejez,
Ritter ford.

„Sokat lehet állapotaink mentségem felhoz-
inunk” – írja Apuleius Id. m. 44. l.) És ő ép
oly szabatos mint világos rövidséggel összehord
annyi mentő körülményt, hogy maga is felkiált a
költővel: „isten csodája, hogy még áll hazán!”
Mindez „**sokat**” (!) kiment – mondja tovább (a
45. lapon); de Apuleiusnak mindig marad tartalékul
egy fatális „de”-je. Apuleius maga is isten cso-
dájának tekinti, hogy még élünk, Apuleius ismeri,
sot elősorolja nemcsak mentő körülményeinket, ha-
nem azon lényeinket is, melyeket akkor követénk
el, „midőn Nyugat-Európa népei az eszmék és tu-
dományok forrongásában leginkább gyarapodtak,
s vetek meg jövő nagyságuk alapját”: mégis
kimondja a nagy, a terhes ítéletet: nem tettünk
egy morzsát sem az emberiség közjávára.

Ez mindannak a következménye, hogy Apu-
leius csak kimondja, de nem gondolja és éli át tör-
ténelmi körülményeinket eléggé, a természetieket
pedig számba sem veszi, különben másképen, **iga-
zabban** formulázta volna kegyetlen ítéletét.

A világtörténet egy nyitott könyv, melyben
mindenki olvashat, a ki vágyik a tények hü ajkáról
hallani a tanulságos beszédet. Hogy a világtörté-
netben mi is **egy szám** vagyunk, ezt tagadni lehet,

de megdönteni nem. De nézzük magokat a tényeket.

Apuleius úgy adja elő a tényeket, hogy azokból csak az tűnjék ki, hogy mi csak „országunkért” és „nemzetiségünkért” küzdünk. És itt a böckenő, ez a nagy ok, mely ítéletét oly kérlelhetlenné, egyoldalúvá, igazságtalanná teszi. A létért való óriási küzdelemben úgy szolgáljuk a közügyet, az emberiség ügyét, ha a magunk ügyéért lelkes munkára, életre és halálra készek vagyunk.

A ki magáért tesz egyszersmind mindenkiért, tesz. Ki tagadhatja azt, hogy midőn hazánk önlétéért hordta körül a véres kardot és öntötte vérének patakokként, egyszersmind az európai kultúrát védte évszázadokon át?

Ez a maroknyi nép volt az, mely őrt állott, ésmellével fedezte Európát. *)A magyar paizs ol-

*) **Sayous:** Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 a 1815. Paris. 1872. Germer Bailliemél, – a következő emlékezetre méltó helyek találhatóak a magyarról:

Egy nép, mely a civilisait Európát számtalanszor megmentette a barbárságtól; egy heves mozgékony nép, mely bámulatra méltóan érti a nehéz parlamenti kormányt.

Michelettel együtt méltatlankodva kiált fel: Mikor fizetjük le hát adósságunkat ezen áldott népnek, a nyugat megmentőjének!

Ajánlom e sorokat Apuleiusnak és hitsorsosainak!

talma alatt szánhatta Európa békén földjét, építhetett városokat, hozhatott törvényeket, mívelhette a tudományt és ipart, viaskodhatott az eszmékkal és gondolatokkal. Kellelt volna csak Európának magát fedeznie: megláttuk volna, hogy az a kar, a mely öldöklő aczélt szegezett vala a rombolás és életveszély elébe, foghatta volna-e ugyanakkor az eke szarvát, a békés munka nyelét is!

Ha azt gondoljuk, hogy csak az járul a termeléshez és míveltséghez, a ki ásót és könyvet hord a kezében: nagyon, de nagyon csalódunk! Ha nem volna jog, ha nem volna bíró, ha nem volna rendőr, ha nem lelt volna kar, mely védjen és biztosítson: ásonkkal és könyvünkkel együttmegeti volna a török, tatár és az enné! is tatárabb német, **ugy**, hogy nemcsak magunkat hasztalan keresnénk a lét földjén, hanem Nyugot-Európa is **más** volna, mint a mt.

De ha ez így van, és ezt tagadni annyi volna, mint a történelmet tagadni: lehet-e azt állítani az igazság megsértése nélkül, hogy „az emberiség közkinceseinek felfedezéséhez **csak egy morzsával** sem járultunk!” Egy „morzsával” nem – az igaz, hanem járultunk karddal és tengernyi vérrel. Nem tudom, mi drágább: az eke után való séta és fü-

työrészés, a könyveken való ülés, vagy a vér és élet-e, mely a harczok mezejét öntözé és termékenyíté a műveltség számára?

Elég az hozzá, hogy mindennek, a mi közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a műveltséghez, része van abban. Kar, fej, izom vagy szellem: mindegy, csak támogassák egymást és összejót-szanak a műveltség nagy céljára. A mint a társadalomban, úgy az emberiségben is a munkafelosztás törvénye – a törvény. Az egyik ekével, a másik karddal hasogatja fel a művelődés dúsan termő földjét. Mindnyájunknak, a kik dolgoztunk érte, részünk van „az emberiség közkinccseinek felfedezésében” és ez a részvét, ez a munka ad nekünk tulajdon-jogot a léthez. A rablás, az erőszak elveheti és elkobozhatja tőlünk a szent jogot, de az igazság, a világítélőszék Ítélete – soha, soha! A nemzet egy nagy csonthalom, egy meggyilkolt hulla lesz akkor, midőn e jog nem a miénk többé. Elve és karjainkat bírva e szentséget el nem vehetik tőlünk. Nem hívunk senkit, de a ki jön törrel gyilkos kezében: annak állunk elébe, úgy a mint azt az önvédelem szent parancsa tőlünk megkívánja!

Gondoljuk meg, hogy nem egyszer állottuk

már ki a létért való megpróbáltatások kereszt-tüzét!

Török, tatár, német füzte rabszíjra és hurczolta vérpadra legjobbjainkat; füstölgő **romok**, üvöltő farkasok, elvadult ós barlangokba menekült emberek hazája volt e hon. Oh voltak idők – **bár** ne lettek volna! – midőn a hont „nem leié hónát a hazában!” lelke elborult és bujdosó volt ott, a hol tűzhelyein hazája Istenének áldó kezei voltak egykor....

Azok a halmok, melyek „arany kalásztól rengő” magyar rónánkon a Hortobágy mellékén*) mint egy lánczor elvonulnak, összekötik a sajtó jelent a vérző múlttal és minden oszlopnál marandóbban beszélnek el a világ ezredek ntán jövő nemzedékeinek is ama viharokat, melyek e földön dúltak. E halmok tetején az a múzsa lakik, a mely ki nem fogy örök ajkain a beszédből, ha azokról kell szólni, a miket látott, hallott, megélt. Menjetek: halljátok ajkairól ámultak keservét és dicsőségét.

Tanuljatok hitet ós reményt tőle, midőn hallva beszédét, mégis azt látjátok, hogy e nemzet él

*) Nádudvar és Szoboszló között.

és ereiben az ősi vér forr „megfogyva bár, de törve nem!”*)

Tanuljatok bölcsek lenni az Istvánok-, a Kálmánoktól, igazságosak lenni a Mátyásoktól, hősök **lenni** a Lászlóktól, a Hunyadyaktól, nagyok és dicsők lenni a Lajosoktól! A helyett, hogy vádolnátok, legyen áldás az érzet kebletekben, mely azokat átöleli, a kik egy Várna, egy Mohács, egy Bécs-Ujhely, egy Eperjes, egy Világos és Arad daczára is hősi karral és lélekkel fentarták az ezredes utód számára a szent örökséget. Áldjátok őket és **követve** nyomdokaikat, dicsőítsétek a nemzet félisteneit!

Ezt tegyük, a helyett, hogy a nemzet érdekeit ócsároljuk és kicsinyeljük, mely csak ellenünk bőszi és szabadítja még jobban a károgó hollókat, csökkenti a nemzetnek önmagába vetett hitét és bizalmát, tönkre teszi a nemzeti önérzet és öntudat jogos büszkeségét.**)

*) Vörösmarty.

***) **Szabó Károly:** „Kisebb műveiben”: a „magyar nemzeti büszkeségről.” A nemzetben az erő és hivatás érzetét előlni, annyit tesz, mint elvenni bátorságát a tette, az életre. Azért az önérzet becsülni való még **ártatlan** túlzásaiban is. Szeliemodus helyeket találunk idevágólag az elmés és élelés **Saphir:** „Humoristische

Jól megjegyezzük, hogy léteznek merő képzeti betegségek, a melyek annál veszedelmesebbek, minél nehezebben gyógyíthatók és minél jobban közelednek az őrültséghez. Isten óvjon ily bajoktól! Ne óhajtsa senki ezen megőrzítő nemzeti képzelgést és demoralisatiót!

Nem azt mondom én, hogy takargassuk gyengeinket, hiszen magam elég meztelenül mutatgatom társadalmunk bajait, jól tudván, hogy a pusztá beismerés már féljavulás: de ne is túlozzunk és nagyítsunk annyira, hogy az inkább ártalmunkra mint javunkra legyen. Nem elég a merő jóakarát: az orvosláshoz, hanem ahoz gyakorlott értelem, ügyes és óvatos eszély kell; különben a barát és jóakaró is megölő gyilkosunkká lehet!

Apuleius továbbá tekinteten kívül hagyja ter-

Abende” című munkájában, a 87. lapon. Saphir a bécsi és berlini polgár önértetét következő szavakban jellemzi „Na, a Nation, das sein halt mir Wiener, unser gut's Volkel so durch einander, von Simmering bis Grunzing und Eipeldau, wie mir halt uns so durcheinander gem haben ynd alle andere Leute a, und wie mir halt uns'r Schnitz! essen und a Monatratick dazu!” - A berlini így beszél: „Nation det is so eene Sache, die our in Preussen wachsen dhut, eene Nation muss jebildet sind, det is man das Erste, und det sind wir aberst alleene.”

mészeti és jogi viszonyainkat. Pedig a természeti viszonyok határozzák meg a népek világtörténelmi szerepkörét. *)

Angliát szene és vasa, folyói és szigeti fekvése tevék azzá, a mi. Ez tény.

A föld, melyen élünk és élünk – tudjuk - tejjel és mézzel folyó. Ingyen, az emberi erő csaknem minden áldozatai nélkül adott a barázda búzát, hegyeinkben pazar kincs van, halmainkat a borág koszorúja övezi és veszi ki belőlök az isteni nedvei, kövér mezőinken elláthatlan nyájak legelnek, folyamaink gyomra terhes a halgazdagságtól, ösrengetegeink vadakkal kedveskednek, vannak dus hálózatú folyamaink, „magyar tengerünk.” Szóval: megajándékozott mindennel dúsan az anyatermészet, úgy hogy közmondássá vált az a tény, hogy „a magunk zsírjában fülünk meg.” Ezért nem volt szükség különös önerőfeszítésre, melylyel a miveltség járt volna, ha mindjárt hiúvá nem tette volna is a gazda reményét az a Damokles-kardként lebegő gondolat, hogy hasztalan dolgozom, hisz eljön a török, tatár, német, a kurucz és labbancz és elpusztít, elrabol, felgyújt, összeöl mindent!

*) Buckle: id. m.

De aztán különbség volt a „populus” meg a „misera plebs contribuens” között. A főúr, a főnemes abban látta előkelőségét és nemességét, hogy hízlalta magát a jobbagy zsírján, azt megadóztatta, megdézsmálta, utat csináltatott velők, földjeit szántatta áltatok, (a *ius primae noctis* gyakorlásában) még boldogságára is adót vetett, erkölceit is megdézsmálta, maga pedig „nagyúri” kénye és kalandjai után látott, rablóváraiból üldözte a jogot, vagyont és személyt. Ezek tények és okok, melyekből mai állapotaink úgy fejlődtek ki, mint a magból a gyümölcs.

Mindaz a mit elmondtam tény, mely felett vitázni nem lehet, és mert tény: csak a meggondolatlanság vagy a rossz akarat állíthatja, hogy nem voltunk szám és tényező a világtörténelem nagy számvetésében. E balga állítást pedig épen nemzetünk politikus és poétikus természetére alapítani akarni: oly eljárás, mely nem kevésbé nevezetes rövidlátósága mint következetlensége miatt. Hisz a politikai természet és költői ér minden más nagy tulajdonok- és mivelődési eredményeknek édes szülőpárja.

Az a nép, mely politizálni vagy is a közügyekkel foglalkozni szeret, szereti és szolgálja hazáját; mert foglalkozni csak azzal szeretünk önkényt, a mit szeretünk.

Az a nép, mely költői természetű, szereti az eszményeket, a szépet, a jót, az üdvöset; annak a népnek a lelke tele van kultúrterhes gondolatokkal és hajlamokkal. Politika és költészet! Ezek épen a művelődés aranybányái. A költő és tudós homlokán támad a virradat hajnalcsillaga, ők azok, a kik szellemök és eszméik verőfényével járnak a haladó nemzet előtt. A költő eszményekei állít lel és belezengi a nép kedélyébe, a honnan mérité kincseit; a tudós rendszerbe önti az eszményeket és igazságait, hogy feldolgozva ajánlhassa az életnek; a politika pedig kölcsönöz a költőtől és tudóstól, hogy a szellem és erkölcs isteni magvaival vethesse be a társadalmi lét földjét. íme, hogyan egészítik ki egymást a költő, a tudós, az álműfő!

Miként lehet mégis ezen üdvös összeölelkezel gyermekeiül a rosztat, a corruptiót feltolni: azt az én véges emberi elmém megfogni nem képes.

Hát volnának, a kik nem tudnák, hogy vannak idők, midőn a nemzet lelkéhez a nemzet nyelvén csak a költő tud beszélni? Midőn a költő olyan mint a csattogó sirály, mely előre jelzi a fergeteget és készülésre int? Midőn a nemzetet a tespedés és

végromlás sírgödreből csak a költő velőt- és lelketrázó kiáltása ragadja ki?!

Hol az a magyar, a ki szívéhez ne kapott volna, midőn mint az ég villáma dördült el a nemzet lelke felett a tette hívó szózat: „Romlásnak indult hajdan erős magyar, nem látod Árpád vére miként fajul, nem látod a boszús egeknek ostorait nyomorult hazádon?!” *)

A költő jótevője, sokszor megmentője a nemzeti létnek. Sokszor csak az ő szíve ver és az ő lelke dolgozik a süllyedő nemzet felemelésén. Ne rágalmazzuk őt ócsárló hálátlansággal, hanem emeljünk Pantheont a nemzet őrszellemeinek!

Az a nép, melynek költői, tudósai, államférfiai nem voltak, csak egy feltűnő és elmúló buborék volt a világtörténet hullámokat verő tengerén. Hellas dicső volt, Róma hatalma világra szólott, Attila aczél-ostorával megverte a világot, Germania fénykorát éli; de Hellasnak örökéletű költői, bölcsei, szobrászai, Rómának nagy szellemei voltak, Attilát a harczí munkára a dalnokok lantja lelkesíté és Attila utódai élnek ma is e hazán; Germania népet a „bölcsek népének” nevezik és Germania **gondolatai** csodákat mívelnek.

*) Berzsenyi.

Jegyezzük meg, hogy nem a kar, hanem az eszme a hatalmas, a kar csak eszköz, épúgy mint az ásó vagy a kalapács, a világmozgató rugó – az eszme, a hol ez hiányzik, törpék és erőtlenek a gigási karok is.

Politikai hajlamaink is olyanok, melyeket mások még irigyelnek tőlünk; mert be kell ismerniök, hogy példátlan életképessége és életeszélye van e magára szakadt hetedfél milliónyi népnek. Emlékszem rá, hogy Holzendorff, a jeles politikus, író és tanár Berlinben, előadásai alkalmával, nem egyszer példányként mutatta fel a magyar politikai jellemet, melyet ő németéinek szeretne birtokába hozni. Hasonló nyilatkozatokat hallottam Bluntschlitól, Laboulaytől, Laurent-, Röscher- és másoktól. De hát nem mondja-e ugyanazt minden embernek az istenadta józan ész magától? Emellett meg kell gondolnunk, hogy nemzetünk politikai természete nemcsak szükségképi következménye azon történelmi válságoknak, melyek közepette szakadatlanul életmentő szerek- és eszközökről kellett gondoskodnunk; hanem a politikai vért fajunk magával hozta már Ázsiából, és világraszóló bizonyítványt állított ki arról akkor, a midőn a pusztaszeri gyűlés és honalkotás nagyszerű tényeit követé el, me-

lyekkel helyet szerzett magának az európai államok rendszerében és segédtenyezőjévé lett az európai művelődésnek.

Ha csak az a vétünk és hibánk, hogy politikai és poétikus nemzet vagyunk:*) akkor emelje magasra fejét a nagyokra képes magyar; akkor dagadjon lelkünk a világtörténelmi küldetés nagyszerű, erkölcsi büszkeségétől és boldogságától!

Erezzük, de ne becsüljük túl erőnket, de ép oly kevéssé ócsároljuk nemzetünk érdemeit és tehetségeit. Minden a mi jó és helyes – a közép-mértéken van.

A túlzás bármely irányban túlmegy a célon, és méltatlankodást, haragot, daczot és makacsságot szül: elmérgesít, a helyett, hogy balzsamot adna a sajnó sebekre. A legdicsőbbnek is megvan

*) **Sayous:** id. m. gyönyörű fejtegetésekben utal azon okozati összefüggésre, mely nemzetünk gondolatát és tényeit, költői és államférfiai között fennállott; úgy hogy a nemzet gondolkozásmódja és történelmi szereplése a legszebb összhangról tesz tanúságot, mely valaha fej és kar, szív és tett között történelmileg észlelhető volt. Lehet-e dicsőbb bizonyítványt kiállítani egy nemzet józansága és életképessége mellett, mint midőn a történelem azt mondja: ez a nép mindig érett belátása és szívdobbanása után indult és telt!

a maga karikatúrája, és a magasztostól a kárhozasig csak egy kis lépés van!

Midőn társadalmunk bajait kérlelhetlen kézzel tartjuk a nemzet szeméi elé, ne felejtkezzünk meg nemzetünk erényeiről és jó oldalairól sem; mert ez csak annyit tenne, „mint elvenni mindent, de nem adni semmit. Elvenni a nemzet hitét, bizalmát, kedvét, kilátásait.

Ne akarjunk meggyalázni és kétségbeejteni, hanem fedni, dorgálni, ostorozni, de egyszersmind felemelni, javítani, tette hevíteni a nemzet tehetéseire és kötelmeire való lelkes utalásokkal. Az orvos csak azért szúrja a mütökést a sebbe, hogy kivágja belőle a rothadást. Így tegyünk mi is? Vágjunk, de ne öljünk! **Romboljunk, hogy építsünk!**

Mívelődjunk! – mondám fentebb. Mit tesz az a Mívelődés? Csak azon szép szavakat, melyeket úton-útfélen árulnak a szélkakaskodás és szájhósiesség piaczi kofái?! Oh nem, korántsem, **a mívelődés nem szavakat, hanem tetteket jelent;** azt jelenti, hogy emeljünk iskolákat a népnek, a szegénynek úgy mint a gazdagnak, a nőnek mint a férfinak, hogy legyen mindenki ne csak testileg, hanem lelkileg is ember.

Oldjunk fel minden erőt és tehetséget lánczaiból, tegyük szabaddá a pályát, a versenyt, a munkát, a hatást, jöjjön az bár honnan is.

Becsüljük a nőt, mint őt a költő megbecsülte, a ki azt monda: „Ehret die Frauen!” (Schiller.) Gyümölcsöztessük azt a kincsbányát, melyet keblében hord; míveljük őt, hogy míveltethessük magunkat általa. A nő lelke tele van a kedély, a szív, az érzelem gyöngyeivel: díszítsuk fel velők erkölcsünket, jellemerőnket. A nőt a jellem-, a szív-, a kedély-képzés és nemesítés körül semmi hatalom nem helyettesítheti. Adjatok neki tért, vigyétek be az iskolákba, tegyétek őt a ház, a család papnőjévé, hogy áldást neveljen az életnek. A férfi fejlessze az észet, hadd mívelje a nő a szívét. Ez a természetes és boldogító munkafelosztás.

De azért azt a nőt, a kinek e boldogság osztályrészül nem jutott, a kinek nincs családja és tűzhelye: engedjétek élni és boldogulni, úgy a hogy tud és akar; ne terheljük a sors mostohaaságát az ember kegyetlenségével!

Ássunk csatornákat, építsünk utakat, emeljünk gyárákat, hogy ne kelljen idegenektől újból megvennünk saját gyapjúnkat posztó alakjában húszszoros áron; míveljük a földet és dolgozzuk fel nyerst érmé-

keinket magunk, mert a ki nyers-termékeket visz ki, utoljára embereket lesz kénytelen kivinni. *) Nézzetek a dúsgazdag Írhonra, Székelyföldünkre és okultatok! Hamis, mert egyoldalú tan az, hogy mi csak földművelésre vagyunk utalva: ott a hol a gyáripár és kereskedés minden kelléke és előzménye páratlan mértékben megvan, ott az anyagi és szellemi művelődés minden ágának hivatása és jövője van.

Karoljuk fel a tudományt, mely élni és boldogulni tanít; pártoljuk a művészetet, mely az ízlést, a lelkiéletet, az erkölcsöket fejleszti és nemesíti. Állítsunk templomokat, iskolákat a művészetnek, járuljunk e szent forráshoz, melynek bájitala minden léleknek üdülést és lángoló szárnyakat kölcsönöz.

Minő tőke rejlik e nép lelkében, melynek a gyümölcsét más népek szedik!

Egy Zichy, egy Munkácsi és világhírű művészeink egész gyémántsora németet, angolt, orosz, rumént tanít a szépre, jóra és nemesre; mintha bizony magunknak nem volna rá szükségünk! Bizony rúttul elítéljük és megbélyegezzük önmagunkat!

Ha van is egy-két művészünk benn a hazá-

*) Carey: id. m. 157. 1.

ban: az is csak teng-leng és munkája után csaknem pirulva kell vennie a jogos munkadíjt, melyet a művészi munkát méltányolni nem képes köztudalom alamizsnának tekint és bélyegez. Ott, ahol a műveltség magas és terjedt, a fejedelmekkel tesz egy rangba és sorba a művészt és tudóst. Állítsuk fel a művészetet is arra a tisztelt, kegyelt és a nemzetre fényt hintő magaslatra, a hová dicső Toldynkban nemrég a tudományt helyeztük.

Becsüljük meg és becsültessük magunkat nagyjaink méltó megbecsülése által!

Aztán legyen igazság, hogy a jó megkapja érdemelt jutalmát, a rossz büntetését.

Ügyvéd és bíró ne használják pusztá takaróként az igazság istennőjének palástját.

Álljon feljök ítéletével az a bíró, a mely mindenki felett illetékes: az igazságos közlelkiismeret, – szeretném mondani, hogy a sajtó, de nem merem!

Szüntessük meg a lovagiasság és becsület köpenyébe burkolt rablást és minősített gyilkolást – a háborút! Hisz ez tőlünk, mindnyájunktól, a társadalmaktól függ; mert nem az történik a mit nem akarunk, hanem a mit mindnyájan akarunk. Ne hizlaljuk a hódítók telhetetlen nagyravágyását

és dicsszomját, szolgáljuk a művelődést a béke szelíd eszközeivel.

Legyen üldözve és kiátkozva a csalás, a lopás, a rászedés, a hamis bukás, a szédelgés. Terjesszünk egészséges gazdaszati, szépzszeti és erkölcsi elveket; ápoljuk és istenítsük a munka íránti kedvet, emeljük erényeink és hitágazataink sorába a munkaszertetet.

Ne nézzük le, hanem tiszteljük a munka fáradó és termelő embereit: a napszámost, a kézművest, a kereskedőt, a tudóst. Osztálykülönbség, le vele!

Háborút az esztelen fényűzésnek, a pöffszkedő gögnek, a kicsapongó dózsölésnek! Irtó háborút a társadalom mérgei- és mételyeinek: a gyilkos előítéletek- és balkívánalmaknak! Imádjuk őrizük a becsületet, de ne aljasítsuk azt a gyerekes rakonczátlanság és henczegő megférhetetlenség bűnös czégérévé.

Tanuljunk tanulni és szeressünk tanulni, de ne majmolni és plagizálni. Íróink ne járjanak elől a rosz példával!

Alkossunk, teremtsünk magunk, gyümölcsöztessük azon magvakat, melyekkel keblünket a

Teremtő ép oly atyai gonddal és bőkezűséggel bevetette, mint más népekét.

Ne akarjon mindjárt kiki az égisz érne és bábeli tervekről álmodozni, melyekbe gyenge és készületlen lelke könnyen beletörhetik, hanem előbb izmosítsa, edzze, gyakorolja magát a munkára, gyűjtse az anyagot és alkossa át saját természete és sugalmi szerint, a kamatokat önnön szelleme tőkájától vegye, ne pedig idegen munka és fáradság gyümölcseit orozza el.

Féregnek való az élősdiség!

Kritika! Ez a fő. Irtani kell a gymokat! A közlelkiismeretnek hallatni kell szavát, sújtani a tunyát, a restet, a gazt, igazat adni az igaznak.

A „közvélemény”-faragó *) szájhősök és szélcsinálók kergettesenek el a térről, a hova arczátlanul feltolakodtak, de a hova a nemesek és jók hivatvák vezérekül; álljon elő a jóakarát, a közért

*) Annyiszor és oly fenhargon hivatkozunk a „közvéleménye” , pedig ha utána járnánk annak, hogy mi az a nagyhatalomnak nevezett közvélemény: rájön-nénk, hogy az igen gyakran nem egyéb, mint néhány üres fejű, de annál hangosabb torkú irodalmi gyerkőczenek erővel feltolakodó véleménye. Sok gondolkozni nem bíró ember, mindent szent írásnak vesz, a mi nyomva van, és a „közvélemény” kész!

hevülő szív, a tenni erős lélek. A közönség ne csináljon magának faragott képeket és ne rakjon aranyborjukat oltáraitra.

Óvakodjunk az ámítóktól, a kiknek ajkain mézes-mázos hazugság, behízeltetés, legyező tömjénezés a fegyver, lelkökben pedig a farizeus lakik, a ki ép oly jól ért az álnok szemforgatásokhoz, mint a hogy gúnyolja és üldözi tényeivel az üdvöset és a jóra való törekvést.

Gondoljon kiki kötelmeire, tegye lelkére sokszor a kezét és számoljon magával; a jogok akkor következzenek csak, ha kötelmeinknek már eleget tettünk. Tegyük előbb, azután kívánjunk!

De a mire legelői kellett volna gondolnom» az – a hit Ápolja kiki keblében a hitet az egy örök isten iránt. Növessze fel azt oly fává lelkében az ember, mely gyökereivel és ágaival egész lényét betöltve nemcsak meg nem dül az élet vihariban, hanem lombos karjaival a vészben fedeztet, a küzdelmek hevében üdítő árnyat ad, az igaz és jó törekvésnek gyümölcsöket ígér és hoz.

Na kicsinyeljétek a hitet, ti a kik nagyon „okosak-” és „bölcseknek” tartjátok magatokat azért, mert még nem értetek meg annyira, hogy a görög bölcsessel elmondhatnátok: még csak most

tudom, hogy semmit sem tudok. Ha a felfuvalkodás korlátokon túl ragadja önhittségeteket, próbáljátok meg csak egy szalmaszálát csinálni **semmiből**. Ha ezt nem tudjátok: akkor hajoljatok meg a végetlen hatalom és bölcsesség előtt, melytől az anyag és erő, az arány és összhang, a törvény és rend, a változat és egység, a szépség és gazdagság, az alak és lényeg, a test és a lélek van.

Ha Newton nem tudta másképp említeni az Isten nevét, mióta a nehézkedés törvényére rájött, mint levett főveggel: hajoljatok meg ti parányok a természet csodás nagyszerűségeiben jelenkező Isteni kéz előtt!

Vannak, akik azt mondják, hogy minden létet és tüneményt ki tudnak magyarázni: azt gondolják, hogy az anyag és erő; az okszerűség egyetemes törvénye; a „küzdelem a léiért” mindent megfejt, pedig mindezek magok is oly tények, melyek eredete és lényege már magában véve megfejthetetlen probléma.*)

Ha némely túlzó és elbizakodott természettudós azt mondja, hogy ő „mindent” tud; mert laboratóriumában mindent megoldott vegyelemeivel:

*) Az ismeretlent ismeretlennel megmagyarázni akarni, ép oly logikátlan mint hiú vállalat.

akkor azt kérdelem tőle, hogy mondja meg nekem: honnan van az a **kész** anyag, a melylyel ő experimentál? Azt mondja, hogy magától és öröktől fogva van: nem hiszem és azt viszonzom neki, hogy ez merő állítás, önkényes feltevés, ép oly hit, mint az, ha azt mondom, hogy mindennek van végoka és forrása, melyet én **istennek** nevezek. A merő állítás még korántsem bizonyítás.

Íme a hitben találkozunk: találkozik az idealista a materialistával, a spirituálista a sensualistával, a hívő az istentagadóval, paradoxonnak teszik, és mégis úgy van! Mert minden tétel, melyet bebizonyítani nem tudunk csak merőn állítunk: feltevés és **hit**. És miért volna erősebb, jobb és igazabb a materialista **állítása**, mint az idealista **hitet**?

A tudás sohasem lesz oly tökéletes, hogy az eredet és lét minden titkát kimagyarázhassa, már pedig a hol a tudás végződik, ott kezdődik a hit végetlen birodalma.

Vastag következetlenség az szerintem, midőn a „mindentudás” emberei is a „religióról” beszélnek. Hát mi a religio, ha **Carneri***) mindent meg tud fejteni, mire való az, Isten és öröklét nélkül?

*) **Carneri**: id. m. 357-362. 1. 335. 1.

Ha már mindent tudunk: akkor a hit számára a tudástól nem marad hely!

Csakhogy gondoskodva van arról, hogy égbe ne nőjön a fá; a véges embernek csak a törekvés adatolt a végetlen után, hanem azt a Prometheust hasztalan várjuk, a ki lehozza az égből a kulcsot, melylyel a teremtés végokát, céljainak titkát föl-tárhatja és leemelje a léten nyugvó sűrű fátyolt. *) Az, a kit lelkünk imádó karjai átölelve tartanak, hiu és elbizakodott **emberi** tanok által ki nem űzhető a természet világából: hozzánk szól ő a zengő madár dalaiban, a csermely zuhogásában, az erdők viszhangjában, elénk ragyog a virág mosolyában,

*) **P. de Decker**: Mémoire de L' Acad. roy. de Belg. dom. XXI. p. 87. felséges szavai;

„Oui, L' activité humaine, toute libre qu' elle est, obéit, souvent á son insu, et jusque dans le moindre de ses mouvements, á des lois constantes et invariables dans leur ensemble. Oui, il y a, ou dessus de la liberté, besoin de L'homme, un ordre, besoin de la société! La providence nous cache les mystérieux éléments de cette divine constitution du monde, et je ne **crois pas** que Sa statistique, pas plus que la philosophie, fournissent Jamais un Prométhée, qui aille aux cieux en dérober le secret.”

Bossuet: traité du libre arbitre, chap. IV.

Wagner Adolf: Gesetzm. in d. sch. w. m. Handlungen. Hamburg. 1861. I. 48-49. I.

a harmatcsepp rezgő gyöngyszemeiben, hatalmát hirdeti a mennydörgés és villámlás, a földrengés és tengerháborgás, az ég, a föld, a hímes szivárvány és a terhes fellegek, a csillagok és a mikroszkopikus lények egyaránt: minden, minden annak a mesternek fenségéről és hatalmáról beszél, kinek léte világít, mint az égő nap, de szemünk bele nem tekinthet.” (Vajda.)

Óh higyjünk a hű hangokban, melyekkel a madár beszél Ura- és Alkotójáról, ismerjük fel a természet és az ember történetében a csudákkal dolgozó isteni kart, melyek csak addig csudák, míg ködös szemeinkről a tudás hatalma leveszi a hályogot; ezután minden az ok és rend, a törvény és öszhang bűbajos gyermeke. Oh van egy úr, a ki parancsol a szeleknek és felhőknek; van ok, a mely megindítja a mozgást, a hullámokat, az áramlatot, és ne kérd: hová mennek a szelek és vizek, hanem tarts velők! kövesd természeted törvényeit: – mindennek van célja, semmi sem történik ok és cél nélkül. Elég ha megteszed a magadét lelked, belátásod, hited szerint, a többit „bízd az istenség vezető kezére!”

Csakhogy higyjünk, mert hit nélkül a lélek egy hajó, mely elveszte delejtűjét és irány nélkül

hánykódik az élet háborgó hullámain ide-oda. Jöhet egy kiálló szirtorom, egy vihar és a jármű összetörhet!

A veszélyben nincs paizsunk, mely fedezne, a sötétben nincs fény, mely sugarakat hintene utainkra, ha a hit ereje és világa nem lángol lelkünk mélyén. A nyomorultat, a kinek osztályrésze csak a küzdelem, a szenvedés, a bukdosás, mi fogja megmenteni a kétségbeeséstől és öngyilkosságtól, ha nincs keblében egy lelkesítő szó, mely azt mondja: előre! meg ne add magadat, a jónak, az igaznak végre is győzni kell; és az érdem elébbutóbb, de biztosan meglesi jutalmát, mert „van bíró a felhők felett, áll a csillagos ég.”*)

Úgy van berendezve minden, hogy mint a természettudósok mondják: az erősebb a hatalmasabb a létért való küzdelemben, a mi **erkölcsi** alakban kifejezve így hangzik: a jobb az, a mi győz, mert a jóval társaságban jár a hatalom, az erő. A világtervben nem az erő és hatalom, hanem az igazság, a jog – az isteni elv. A hatalom és erő csak természetes kísérői az igazságnak. Nem a „Macht vor Recht,”! hanem a **jog és hatalom**

**) Bajza.

¹⁾ Carneri: id. m. 277. 1.

együtt a teremtés és fentartás, a törekvés és haladás törvénye.

Ha ez másként van olykor az életben; ha a jog- trónjára az ököljog és önkény ül sokszor; ha az erős felfalja a gyengét; ha a zűrzavar összetépi a rend és összhang isteni zengzetét: ez csak az emberi bitorlás és gyarlóság vakmerő beavatkozása az isteni munkába; de mert az ember nem birkózhatik meg istenével, végre is betelik az ő szent akarata, és kisüt a borulat után újra az igazság derűt, üdvöt szóró napsugara.

Hogy ez így van az emberiség és természet történetében egyaránt: hogy a borura derű jön: ezt csak az tagadhatja, a ki a tényeknek, a napsugárnak meg saját szemeinek nem hisz.

Nem egyenesen, hanem kerületeket téve, sokszor ezerfélekép összeszótt utakon kering és tévelyeg, de azért mindig halad az emberiség előre a hívó fény felé.

Nem egyszer visszajövünk oda, a honnan: már régen elindultunk; de végre mégis megtaláljuk az igazi utat az emelkedéshez, a tökélyhez. Nem az a világ ma, a mi volt ezer év előtt!*) Nem

*) Cohn; Über die Stellung der Nationalökonomie im Kr. d. Wiss, Berlin. 1869. 10. 1.

siet, de nem is késik a történelmet vezető isten. A gondviselés utjai nincsenek szűk határra szorulva: azon előzményekből, melyeket **tegnap** állított fel, nem siet mindjárt ma vonni a következményeket; ezen következményt talán csak évszázadok múlva vonja, ha eljött az ideje; és ha, véleményünk szerint, lassú volna is működése, de azért logikája nem kevésbé megbízható. A gondviselés nem köti raagát bizonyos időhöz; úgy jön-megy benne, mint Homer istenei a térben; egy lépést tesz és azalatt évszázadok folytak le.

Mily hosszú időnek, mennyi eseménynek kellett elmúlni, míg az emberiségnek a kereszténység által előidézett erkölcsi újjászületése a polgári társadalmak újjászületését vonta maga után? Es hogy e nagy munka a kereszténységnek mégis sikerült: ki vonhatná kétségbe? *)

Emelkedett hangon mondja H. **Royer-Colard**: az emberi társadalmak támadnak, élnek és elmúlnak ezen a világon; itt betelik hivatásuk. Hanem az egész embert nem foglalják magukban. Az embernek, a ki a társadalomhoz szegődött, meg-

*) **Guizot**: Histoire de la civilisation européenne, lord. Sachs. Stnltg. 1844. 13 - 14. 1. Lamartine Gironds. szórványosan.

marad nemesebb része önnönmagánál, megmaradnak birtokában ama nagy tehetségek, melyek segítségével Istenhez, egy jövő élethez, egy ismeretlen boldogsághoz, egy ismeretlen világba emelkedik. Nekünk, személyiséggel és halhatatlansággal felruházott önlényeknek, más rendeltetésünk van mint az államoknak.

A hit olyan dolog, hogy azt erőszakolni nem lehet sem máglyával, sem más hatalommal, az mindenkinek a lelkéből nő ki, a kire t. i. nem hagyományok által tapadt. *) Nem is erőszakolni

*) **Vinet:** Essai sur la manifestation des convictions religieuses. 190. l. „La franche manifestation des convictions religieuses est un droit puisqu'elle est un devoir.”

Vinet-tel teljesen egyetért a lelkiismeretszabadság őszinte és ékesszavú képviselője – az amerikai Channing. Tertullian monda már (Böhringer: Kirche Christi I. 286. l.), „A ki felismeré az igazságot, nem tehet más-kép, követnie kell azt.”

Az Északamerikaiak érdeme, hogy a vallásszabadság állami elvvé lőn kimendva.

Legelőször hozta azt be törvényesen Roger Williams Providence gyarmat számára 1636-ban. Maryland számára 1649 ben lord Baltimore; Pennsylvaniában 1682-ben William Penn.

Az európaiak között a porosz nagy Frigyes volt az, a ki elkapatva korának bölcselő szellemétől, szóval és írásban legelőször monda ki a lelkiismeretszabadság elvét.

és formulázni törekszem én azt, mert ez által belemártanám kezemet mások lelkébe, úgy hogy a hit megszűnnék valójában hit lenni, mint azt **Schiller** oly találóan mondja:

Welche Religion ich bekenne? **Keine** von allen,
Die du mir nennst. – Und warum **keine**?

Aus Religion.

Mindenki ismeri ama híres mondatát a nagy fejedelemnek: „In den Preussischen Landen kann ein Jeder nach seiner Façon selig werden.”

„Antimachiavell”-jében pedig ezen gyönyörű sorokat írta: „Maintenir le gouvernement civil avec vigueur et laisser à chacun la liberté de conscience; être toujours Roi et ne ne jamais faire le Prêtre, est le sur moien de préserver son Efat des tempêtes que L’ esprit dogmatique des Théologiens cherche souvent á exciter.” Az alkotmányidomokról írt kísérletében pedig e szavak fordulnak elő: „Si L’on remonte à L’origine de la société, il est tout á fait évident, que le souverain n'a aucun droit sur la façon de penser des citoyens. Ne faudrait-il pas être en démente pour se figurer que des hommes ont dait á un homme leur semblable: nous vous élevons au dessus de nous, parce que nous aimons L’esclavage et nous vous donnons la puissance de diriger nos pensées á votre volonté?”

Laboulaye: Histoire des Etats Unis. torn. I.

Laurent: L’ Eglise et L’État es Histoire du Droit des gens. IV. köt. L’ empire et la papauté.

Macchiavelli: Livius 10 első könyveihez írt jegyzeteiben 1. C. 12. szemére lobbantja a pápaságnak, hogy hatalmi vágyaival megfosztotta Itália népeit vallás-erkölcsseitől és hatalmától.

Hanem csak azt kívánom, hogy hite minden embernek legyen, mert a kinek hite nincs, ahhoz nekem sincs hitem: félek, hogy kirabol, megöli! Miért ne tenné ezt, hajónak látja? Hisz bűntényéért nincs kitől tartson, mihelyt elvonta magát a földi bíró sújtó karjai alul. Lelkiismerete? Az nem bántja, mert a hitetlennek erkölcsei sincsenek, a mennyiben a valódi hit elvei tulajdonképpen a józan erkölcsiség elvei.

A milyen olyan, csak hite legyen mindenkinek, e nélkül alább való az ember az oktalan állatnál, mert ennek nicsenek, de neki vannak tehetségei, eszes lelke a hithez.

Ne mondja senki: mi a hite; az a hit, mely a nyelv végén lakik, elhagyta eredeti és valódi hónát – a szívet; hanem **cselekedjék** szerinte: imádja Istenét mindenek felett és szeresse felebarátját mint önnönmagát! *) Szerintem ezek a legtö-

Kitűnök **Bluntschli** fejtegetései az egyház és állam közötti viszonyról „Allgemeines **Staatsrecht**” című munkájában II. köt. 9. könyv. 264-383 1. München 1868. Tanulmányosak Bluntschli: „Studien über Stat und Kirche” ist.”

Horváth Mihály: Roger Williams és Huszonöt év Magyarország történetéből.

Toldy István: Egyházreform.

*) Krisztus.

kélelesebb hit üdvözítő tanai. Nem bántom senkinek a lelkét, csak arra figyelmeztetem azokat, a kik nem akarnak gúnyt űzni a hittell, hogy ne csináljunk magunknak oly hittant, mely sem istenünkhöz, sem önmagunkhoz nem méltó.

Igen, de azt mondják, hogy az ördögre és pokolra szükségünk van, mert másképp nem bírunk a néppel! Szégyen, gyalázat ily aljasan és embergyalázón gondolkozni!

Nem az ördög karmai, nem is a gyehenna lüze, hanem az erkölcsök, a józan felvilágosítás és az igaz hit egy igazságos bíróban az, a mi nemcsak féken tarthatja a nép szenvedélyeit, de azokat gyümölcsözőkké és termelőkké teheti a művelődés mezején.

Óvakodjunk a hamis és átkos tanoktól!

Hordja kiki lelkében istenét, mely maga a végetlen tökély, benne együtt van a jóság, az igazság, a bölcsesség, a mindenhatóság, az örökkévalóság, a szeretet és minden a mi isteni!

Ne mondjunk, ne érezzünk többet, csak ezt a forró, lelkünk mélyéből szakadó fohászt: **Istenem!**

E fohászban, ha az lelkünk lelkéből jó, benne van a legegyszerűbben, de legnagyobbyszerűbben a

valódi evangéliom, ez többet foglal magában, mint a csinált káték egész halmaza.

Mondjuk Göthe felséges szavaival:

Wer darf Ihn nennen?

Und wer bekennen:

Ich glaub ihn?

Wer empfinden?

Und sich untervvinden

Zu sagen: ich glaub' Ihn nicht.

(Faust.)

Kegyes olvasóim álmélkodva fognak szólani: íme, a társadalmi bajokból vallási és erkölcsi prédikációk nőttek ki magokat, hát ugyan mi közük van ezeknek, meg a gyárak-, csatornák- és vasutaknak a társadalmi bajokhoz?

Nyájas olvasóim jól tudják, hogy a gyöngyház nem a hullámok hátán, hanem a tengerfenéken van. Így van ez az igazsággal és jóval is. Nem oly gyöngyök ezek, melyek úton útfélen hevernének mint a kavics, hanem az erőfeszítő munka és az üdvös gondolatok tengernyi mélyén található. Dolgozni, búvárlani, izzadni, a mélységekbe bocsátkozni kell értök. Semmi sincs ok nélkül: a csudák – mesék!

Dolgoznunk és fáradnunk kell, hogy gazdag-

ságot gyűjtsünk, hogy fedezhessük szükségleteinket; de a gazdagság időt és eszközöket ad arra, hogy nemesebb céljaink után láthassunk, hogy ne csak együnk és aludjunk, hanem szellemi és erkölcsi szükségleteinket is fedezhessük; mert nemcsak kenyérral él az ember; a míveltség pedig valódi emberekké csinál, kiűzi belőlünk az állatot, javítja és nemesíti erkölcsünket és boldogságot terjeszt, mint a napsugár, mely alatt minden sarjad, bimbózik, virágot és gyümölcsöt hoz.

Íme így függ össze a gyár meg az eke az erkölcsiséggel, melynek földjét szintén csak izzadva lehet művelni; így jelenti a gazdagság egyszersmind az erkölcsiséget.

Az a mondat, hogy nehezebb a gazdagnak bejutni a mennyországba, mint a tevének keresztülmenni a tű fokán, csak azokra áll, a kik gazdagságukat nem jó célokra, nem embertársaik feleségelésére, nem az erkölcs és jólét érdekében, hanem dőzsölésre, zsarnokságra, kicsapongásokra, a szegények megvetésére és leigázására használják.

De gazdagság nélkül nincs míveltség, nincs erkölcs. A míg az embernek az után kell látnia fejszével és ásóval kezében, hogy mindennapi ke-

nyerét megkeresse, addig sem idő; sem eszköz nincs a művelődésre; mert első a lét! A műveltséghez már félretett és megtakarított tőkék: vagyon kellene. Dolgozzunk, hogy gazdagodjunk, gazdagodjunk, hogy művelődjünk, művelődjünk, hogy erkölcsünk és boldogságunk legyen.

Nem egy kéz, nem is egy fej, hanem mindnyájunk összetett izom- és szellemereje az, mely ama nagy tőkét előteremtheti, a mely társadalmunk nemesítésére és boldogítására képesít. A földműves, a gyáros, a kézműves, a tudós, a pap, a költő, a művész – mi mindannyian hivatva vagyunk a nagy és dicső munkára; mert nem egy baj irtásával, hanem minden társadalmi kór össze-rejű gyógyításával alkothatunk egészséges, üdvös állapotokat.

A dicső feladat egyesít és egyesítsen mindnyájunkat! Ki mivel tud, járuljon a társadalom, az emberiség szellemi, erkölcsi és anyagi közkincesinek gyarapításához; csak így, ha mindnyájan részt vevünk a termelésben: osztozkodhatunk joggal a gyümölcsökön, különben élődiek, férgek vagyunk!

Azonban, hogyan fogjunk a dologhoz?

Az államtól várjunk ösztönt és segélyt?

Hát mi az állam? Nem egyéb, mint a keretbe

foglalt társadalom. Az állam csak az összetartó kapcsolatok, mely az elemekből egy szerves és egymás javára munkálni képes egésztest alkot; de a mag, a lényeg, maga a társadalom. Azért azt mondani, hogy tegyen az állam, annyit jelent, mint azt mondani, hogy dolgozzék a ház a benne lakó családért.

Minden ösztön, minden erő, épúgy, mint a szükséglet, a társadalomból sugárzik ki.

Ne kívánjunk oktalan dolgokat, ne akarjuk dolgoztatni a tehetetlen házat, hanem dolgozzunk – mint emberekhez illő – önnönmagunkért. Az államhoz, melynek a közérő áll rendelkezésére, csak akkor forduljunk, ha nagy és közérdekű célokhoz parányi erőink vannak, különben nem. Örüljünk, ha az állam nem avatkozik dolgainkba, csak véd a kül- és beltámadások ellen, egyengeti a töretlen utakat, elhárítja az akadályt a haladás útjáról. Bízunk minden egyebet a szabadságra, az önmunkára, a természetre. Ezek a legnagyobb termelő hatalmak.

De azt mondják, hogy nem tehetjük mindezt, mert nincs társadalmunk,*) hiányzik a jóra való

*) Apuleius: Nyugat-Európa és Hazánk 4. l.

érezék,!*) a közszellem, az összetartás, a természetes rend.

Ha nincs, hát teremtsünk, ne pityeregjünk mint a gyerek a bölcsőben, ha nem ringatják. Nem a búbanatos panasz, az ábrándos keserv, egymás kölcsönös okozása, nem a holdkóros sóhajok; ha-

***) A frázisok ölnek meg bennünket! Szóljunk valakinek arról, hogy fogjunk hozzá észszerű társadalmi és művelődési elveket terjeszteni, százat tesztek egyre, hogy az lesz a felelet: nálunk ily dolgokhoz nincs érzék.

Azonban lehetne-e azon csodálkozni, ha a dolog valóban így állna is, midőn ép azoknak van legkevesebb érzékek a nemesebb törekvéshez, a kik annyira szeretnek a közönség érzéketlenségén lovagolni?! Olyanok vagyunk, mintha csak szánk és torkunk volna, karjaink pedig nyelvekké váltak volna! Ha nincsen, teremtsünk érzéket. Különbösen is ráfogás, hogy nincs érzék. Érzék van mindnyájunknál, hanem az a baj, hogy sokszor dermedten, öntudatlanul szunnyad és csak arra vár, hogy hivatott és lelkes kezek az álomból felrázzák, életre és termelő munkára buzdítsák. Az érzéketlenség frázisával úgy vagyunk, mintha valaki a legjobb búzatermő földre, melyet senki sem művei, melybe senki egy árva szem magot nem vet, minélfogva a benne szunnyadó termelő erőt – úgyszólván – érzéket tevékeny létre nem serkentve, azt mondaná, ha az semmit vagy dudvát terem, – hogy ennek a földnek nincs érzéke, nincs fogékonysága, nincs termő ereje!

Az ilyen okoskodást én mindig sajnálom, mert azt mindenkor az akarat, vagy a lélek szegénységének tartom.

nem a tetterős munka és törekvés fog bajainkon segíteni.

Különben is badar állítás, hogy **nincs** társadalmunk; társadalmunk van, de nem olyan, mint kellene; nekünk nem alkotnunk, hanem javítanunk kell, a mi – megengedem – sokszor nehezebb lehet, mint maga az újból alkotás.

De ne habozzunk sokáig; a munkahalmaz ne rettentсен el, inkább annál előbb és erélyesebben tette sarkaljon.

Minél tovább húzzuk-halasztjuk a kezdetet: annál mélyebben sülyedünk, annál több és nehezebb munka vár ránk.

A mit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra!

Bizonyos, hogy gyökeres reformokra van társadalmunknak szüksége, de ez csak dicső munkára nyit kilátást és a tenni vágyó lelket kincsesé, gondviseléssé, megváltóvá teheti.

Fel, szabad a pálya!

Rög és áldás, küzdelem és babér – a pályadíj!

Hol van a Petőfi, a ki belehelje lánglelkét a nemzet veszteglő szívébe: „fel nemzetemnek apraja, nagya! Dicsőség annak, a ki dolgozik szégyen reá, ki lomhán vesztegel!”

Költők, elő a lelkes lanttal, mutassátok meg erőitek csodatevő hatalmát!

A kinek csak vér és erő buzog szívében és karában, kárhozat nélkül nem maradhat el a nemzeti munkától!

Alakítsuk ál társas életünk légbölcset. a sok haszontalan és üres bókolás, a szellemtelen és hazug széptevés helyébe hozzunk be reális gondolatokat az életből, a tudományból; a széptevés, irodalom és művészet szellemi kincsei ékítsék nőink rózsás ajkait és lelkét. Divat, bálók, köznapi botrányok- és más ily lélekölő szalmacsépelésekkel hagyjunk fel valahára; a megszólás, a kígyót-békát kiáltás, a szálkakeresés és szőrszálhasogatás csúnya hydráit hányjuk ki társalgó termeinkből, melyekben annyi sületlen fecsegés émelygő és bódító gőze veszi el a valódi becsű társas élve **mulatva tanító** zománczát.

Becsüljük a nőket és ne használjuk pusztán divatos termeink üveggyöngyeiül. Adjunk nekik szellemet, míveltséget, hogy mindazokat, csodatevő kedélyök gyöngyeibe foglalva, adják vissza nekünk. A bölcsészet, a természettudományok, nyelvek és főképp az **aesthetika** díszítse azokat, a kik eddig csak pávatollakban és a pillangók hímes

színeiben gondolták díszeseknek és hódítóknak magukat. Ekkor lesz igazán szép, érdekes, becsesés élvezetes a nő és társalgása; mert nem az arcz múló rózsái, nem is a hollósötét szemek varázstüze, hanem a szellem és kedély öröktüzű gyémántjai a valódi ós maradandó kincsek, bajok.

Hová lettek a kedélyes, gyermeteg és mégis szellemdús társasjátékok? Hja azokra ma felbigesztett orral mondják a 16 éves „urak és hölgyek”: ma már az nem divat! Hanem feszesen ülni, hogy szinte az inak ropogjanak belé, rég betanult szólamokkal szajkóskodni, tükör előtt kimért mosolyra kényszeríteni a korán hazug ajkakát, valójában pedig halálra unatkozni az esetlenségek és alakiságok szellemszegény kedélyhidegsége mellett: ez divat!

A férfiak is számolhatnának egy kicsit magukkal: ők azok a kik elrontják a nőket, hisz a nő mindenben kívánságaik után igyekszik idomítani magát.

A férfi-társaságban az a legkedveltebb és legszeretetreméltóbb salonhős, a ki minél furfangosabb és „pikánsabb” dolgokat tud eldarálni a legújabb „croniques scandaleuses”-ök szemétdombjáról:

annál dicsőbb, ha talán önmaga volt a botrány hőse!

Ez aztán az „életrealóság”, a „zseni”, a non plus ultra! A piaczi bohócoknak – tudjuk – mindig akad közönsége. Termeink és vásáraink komédiásai között csak az a különbség, hogy ezek az együgyűeket holondítják és mulattatják, amazok a „mívelteket”!

Hát még mivel mulatnak a férfiak?

Kártya, pletyka, politika! Ez az ő Szentháromságuk. És minő politika! Jó volna a gyógyszer-tárba!

Bizony elmondhatjuk a rómaival: **nehéz sa-tyrát nem írni!**

Nem **jellemző-e az**, a mit elbeszélék?

Szabolcsban volt egy tűzgyökeres magyar háznál – csikorgó téli időben. ... Benn pattogott a kandalló tüze, ürült a kancsó, gomolygott a pipafüst és a vadpolitizálás gőze. Egy „előkelő” ember, a ki nemességének kutyabőrét még Töhötöm idejéből talán Turultól vagy kitől származtatja, ott nyújtóz-kodott paradicsomi fesztelenséggel a meleg kandallónál, s csakúgy jómagyar búskomolysággal hall-gatá a világmozgató politizálást, szíve a „honfi bútól” elszorul, és keservének levét emé méla sóhaj-

vagyis inkább ásításban önté ki: **hova lett a magyar büszkeség?!** Ha oly tragikus nem volna e komikum, azt felelhetném rá: ott nyújtózkodik a kandalló melegénél, mint Bodri a napsugáron.

Az a szerencse csak, hogy a múltak dicsőségénél való lusta sütkérezés kezd már unalmas lenni és kimenni a divatból. A goromba élet figyelmeztet a rideg valóságok **jelenére**. Egy éhes farkas van gyomrunkban, a mely felfalja minden ábrándainkat. Oda a poézis!

Lassan kezdünk okulni, tanulni, tenni. Nehezen megy, rász ízü ugyan, de mégis bele kell harapni a munka vadalmájába, különben Iczik „árendásnak” zsebébe vándorol az ősi kastély az ősi dicsőséggel együtt.

Azután meg az a goromba adószedő is be-beköszönt az executióval! Minő szemtelenség: annak a nemesnek az ivadéka is fizessen adót, a ki buzogányával lyukat ütött Byzancz érczkapuján?! Oda az ősi jelszó, hogy „nem adózunk!” egy rangba állunk a „paraszttal” a ki földeinket túrta! Így: a bús magyar!

De ez a fajta – hála az égnek – mindjobban költözködik az Ábrahám kebelébe itt a földön és ott az égen.

Kezdünk dolgozni: forgóbbak az anyagi és szellemi javak; gőzparipák száguldoznak át a rónákon, melyeken előbb elvadult ménesek élvezték az arany szabadságot; törvény védi a jogot; okoszerűbb és gondosabb a földművelés; gyárok emelik füstös kéményeiket az égnek; vizén és szárazon keresik egymást a termelő és fogyasztó; iskolák épülnek; szépülnek a városok; a munkával nő a hatalom és tekintély: szavunknak súlya van a népek tanácsában,

És így haladunk és haladjunk lassanként.

Mindez gyorsabban fog menni csak egy varázserőre tegyük szert – a közszellemre, melynek az egyesülés» a bizalom, a jóakarát, az egyetértés és együttes munka: édes gyermekei.

Az erők tömör egyesítése csudákat művel, azok pazar elforgácsolása tönkre tesz.

Irodalom, ipar, gazdaság, művészet, tudomány, a jótékonyság és humanitás ezer meg ezer eszméi forrasszanak egybe.*) Ma nagy tőkékkel

*) **Kautz**: Társulási intézmények a nemzetgazdaságban. Felette ösztönző és tanulságos munka!

Stein Lőrincz: Verwaltungslehre. (Jó magyar fordításban Kautz Gusztávtól) szintén hasznos, és a gyakorlatiasság terén dolgozó időnkben alig nélkülözhető mű.

Gneist példányszerű munkáinak, az angol köz-

dolgozunk, és a hatás minden mezején csak az erők összetétele által állhatják ki az aprók a nagyok versenyét.

Ismerje meg magát fiaiban a nemzet: jöjjön össze és barátkozzék, hogy a végzetek napjaiban nemcsak mint hazafi, hanem mini barát fedezzék egymás mellét. Olympi játékok, tornász-, dallár-, lövészünnepélyek és más alkalmak hozzák össze a haza szívébe a hon gyermekeit.

Együtt egymásért élve, mulatva, tanulva, hatva: a szeretet, a barátság, a közszellem lángkarjai öleljék át e hont. A közszellem, azon nagy fiatalom, melynek a mai műveltség legnagyobb eredményei köszönik létüket.

Társuljunk, tömörüljünk, alkossunk! Most, midőn a nemzet újra visszaszerezte sorsának gyepelőit: mutassa meg a magyar, hogy nemcsak ura, hanem mestere sorsának!

Csak a világelnyelés politikájának lidérczeitől mentsen meg az ég! Egygyé önteni a világot nem lehet. Azért nem, mert ezt az elemek nem engedik meg. De mi erre nem is gondolhatunk!

igazgatás, önkormányzat és állami élet minden teréről, egy jóraláló könyvtárból sem kellene hiányozni!

Addig, míg földrajzi szélesség és hosszúság, míg mély és magas, hegy és völgy; míg termőtalaj és kopár helyek; míg folyók és tengerek vannak; míg különbség van a sarkok, térítők és egyenlítő egáljai között: addig az egész emberiségnek egy szervezete, egy gondolata, egy véralakata, egy szívdobbanása, egy óhaja ép oly kevésbé lehet, mint a mily képtelenség, hogy a jeges sarkokon ép oly életet, szinpompás, alak- és tartalomgazdagságot fejtsenek ki az emberek, állatok és növények mint a nap függőleges sugarai alatt.

Az ember a természet közepébe van állítva az Alkotótól, és azt, ha nyűgnek tekintené is, le nem rázhatja magáról. A természet határozza meg az ember és társadalmak jellemét, gondolkozásmódját, szükségleteit, vágyait, tevékenységét, miveltségét. Ez történelmi és tapasztalati tény.*)

Minő politikát kövessünk hát?

A béke és a munka politikáját.

Ne bántsunk senkit, minket se bántson más, ha bánt: védjük magunkat. Ellenségünk csak a rossz legyen.

Segítsünk mindenkit és mindent, ha jó és üdvös.

*) Buckle: id. m. 1. füz. 2-ik fejez.

Az emberiség egy nagy család, melyben a népek megannyi testvérek, arra valók, hogy támogassák, kiegészítsék egymást: adja kik a mije van a másíknak.

Egyért és együtt!

El kell fojtani a vad és gyilkos ösztönöket, melyek a népeket egymás irtó hóhéraivá teszik és a míveltség földjét hullaföddel vetik be. Közös ezélra közös legyen a törekvés. Ne legyenek egymás életére, hanem egymás javára törő pártok, **egy zászló** és **czél** egyesítsen minden szívdobbanást és izomerőt. Közös legyen a munka, közös a munkadíj és babér!

A jóban, a jogban, a munkában egymást felülmúlni: ez legyen az egyedüli verseny, e téren a bukás is győzelem, mert a jót csak a jobb győzheti le; a szellemek párviadala legyen az egyedüli háború,*) és az üdv, a béke legyen mindenkié és örök!

*) **Gervinus:** Hinterlassene Schriften LH. Wien. Carneri: id. m. 363.1.

Jegyzet. Tárgyalásaim egész folyamán át statisztikai tényekre támaszkodtam, úgy hogy nincs oly érdemleges állításom, melynek igazságát tényekkel ne volnék kész bármely pillanatban begyőzni. Ha a tények számszerű közlését elhagyám, ezt szándékosan és csak azért tetvém; mert jól tudom, hogy a legfőbb olvasó irtózik a „száraz” és „unalmas” – bárha legigazabban beszélő tényektől. Még nem vagyunk annyira, hogy a „rideg” valóság vaskos tényeit szebbek ils érdekesebbeknek, mert tanulságosabbaknak ne találók a szóvirág ruganyos és nyújtható frázisainál. Az Írónak alkalmazkodnia kell a közönség ízléséhez, ha rá hatni akar; azonban ezen alkalmazkodás sohase menjen a czélon és mértéken lui nehogy eljátszuk azt, a mit elérni akarunk – a jót. Én ezt szemmel tartam.

Czélora nem volt statisztikát írni, hanem eredményeit mindnyájunk okulására felhasználni.*) Ha illúziókés kérdéseknek tartja valaki társadalmunk bajaira vonatkozó fejtegetéseimet: a kételyre kéznél levő tényhalmazzal felelhetek, mely meggyőzhet mindenkit arról, hogy a túlzás helyett sokszor, hogy elkerüljem a borzalom és undor keltését, szelídítő fátyollal takartam be az élet férges és rothadó sebeit és csak sejtetni engedem azokat. Nézzünk csak körül magunkon és a sajtó élet daganatai elirtóztató társadalmi nyavalyákra fognak mutatni.

*) **Konek:** Statistika kézikönyvében, valamint az akadémia statisztikai közleményeiben, szintén figyelmet fordít a társadalom-erkölcsi állapotokra. – Különbön eléggé sajnós, hogy hazánkban úgy a hivatali, mint a magánérvő és tevékenység a moralstatistika tanulságos és termő mezejét csaknem egészen parlagon hagyja!